

ЗАПИСКИ

Українського Наукового Товариства

В КИЇВІ.

РЕДАКЦІЙНИЙ КОМІТЕТ

Мих. Грушевський,

Гр. Павлуцький, Вол. Перетц.

Книга I.

КИЇВ.—1908.

З друкарні Першої Київської Друкарської Спілки. Трьохсвятительська, 5.

ЗАПИСКИ

Українського Наукового Товариства

В КИЇВІ.

РЕДАКЦІЙНИЙ КОМІТЕТ

Мих. Грушевський,

Гр. Павлуцький, Вол. Перетц.

Книга I.

КИЇВ.—1908.
З друкарні Першої Київської Друкарської Спілки. Трьохсвятительська, 5.

1. „Записки Українського Наукового Товариства в Київі“ виходять неперіодично серіями по чотири книги на рік, розміром від 9—11 друкованих аркушів, під редакцією комітета, який складає ся з голови Товариства (проф. М. Грушевського) і голов секцій (історичної—проф. Г. Павлуцького і фільольогічної—проф. В. Перетца).

2. В „Записках“ друкують ся витяги з протоколів засідань Товариства і його секцій, наукові розвідки, статї переважно по українознавству і оброблені наукові матеріали членів Товариства і приватних осіб, що були подані й ухвалені в засіданнях відповідних секцій чи на публічних наукових засіданнях.

3. Всї статї „Записок“ друкують ся українською мовою, додержуючи правопису инших наукових українських видань. Коли оригінал статї подано не українською мовою, то видатки на переклад і на більш значні поправки ортографії вилїчують ся з гонорару.

4. Рукописи статей, що мають бути доложені Товариству і друкувати ся в „Записках“, повинні [illegible]

5. [illegible] за [illegible] чужими [illegible]

6. [illegible] ся автори [illegible] городними — [illegible] срок.

7. [illegible] редакцію по 50 [illegible] ни [illegible] і [illegible] мають право [illegible] 100, а [illegible] обгорток, про [illegible] ючи рукопис.

8. [illegible] приймають ся [illegible] при редакції [illegible] турно-Н[illegible] — Київ, Праз[illegible] на рік 5 р. [illegible] за [illegible]—5 [illegible] ст 3 р.

1. „Записки Українського Наукового Товариства в Київі" виходять неперіодично серіями по чотири книги на рік, розміром від 9—11 друкованих аркушів, під редакцією комітета, який складає ся з голови Товариства (проф. М. Грушевського) і голов секцій (історичної—проф. Г. Павлуцького і фільольогічної—проф. В. Перетца).

2. В „Записках" друкують ся витяги з протоколів засідань Товариства і його секцій, наукові розвідки, статї переважно по українознавству і оброблені наукові матеріали членів Товариства і приватних особ, що були подані й ухвалені в засіданях відповідних секцій чи на публічних наукових засіданях.

3. Всї статї „Записок" друкують ся українською мовою, додержуючи правопису инших наукових українських видань. Коли оригінал статї подано не українською мовою, то видатки на переклад і на більш значні поправки ортографії вилїчують ся з гонорару.

4. Рукописи статей, що мають бути доложені Товариству і друкуватись в „Записках", повинно [illegible]

[illegible]

5. [illegible] за [illegible] чу[illegible]

6. [illegible] ся автор[illegible] городянам—[illegible] городянин — [illegible] срок.

7. Авт[illegible] редакцію по 30 [illegible] ни [illegible] і [illegible] мають [illegible] 100, з [illegible] обгор[illegible], про [illegible] домити [illegible] ючи рукопис.

8. [illegible] приймає [illegible] при редакції [illegible] турно-Н[illegible] — Київ, Прорізна, [illegible] на рік 5 р. [illegible] за кордон—5 [illegible] одержують [illegible] рік, [illegible] по 3 р.

ЗАПИСКИ
Українського Наукового Товариства
в Київі.

Редакційний комітет

Мих. Грушевський,

Гр. Павлуцький, *Вол. Перетц.*

Книга I.

КИЇВ.—1908.
З друкарні Першої Київської Друкарської Спілки. Трьохсвятительська, 5.

Українське Наукове Товариство в Київі й його наукове видавництво.

Написав Мих. Грушевський.

Наука дуже довго була забороненою сферою для українства в Росії. Уже звісний циркуляр міністерства внутрішніх справ 1863 р. фактично обмежив українське слово в Росії самою белєтристикою, а указ 1876 р. зробив се ще більше катеґорично і рішучо. Наукові праці на українській мові в Росії не могли виходити, а сильні обмеження терпіло наукове досліджуванис в ріжних сферах українознавства навіть на якій небудь мові. Українці Росії, що заложили в 1873 р. спеціальну інституцію для розвою української науки у Львові („Товариство імени Шевченка"), у себе дома, на своїм українськім ґрунті, позбавлені були сеї можности. Свої наукові праці на українські теми вони мусіли друковати по російськи — стрічаючи ся при тім що і з ріжними обмеженнями й капризами цензури, або віддавати їх до українських видань заграничних, які в Росії були дуже мало приступні й знані, бо звичайно належали все до катеґорії видань „абсолютно заборонених в Росії" — включно до етноґрафічних текстів і історичних документів, видаваних, наприклад, тим же „Науковим Товариством

імени Шевченка" у Львові. Розуміеть ся, все отсе відбивало ся дуже шкідливо на розвою української наукової роботи в Росії й вражало дуже прикро українське громадянство. Прикро було се обмеженне в свободі творчости в одній з найблагороднійших сфер людського духового житя. Тяжкою була свідомість того, що для українського національного житя зістасть ся забороненою, неприступною та сфера, що вінчае собою повноту культурно-національного житя, служить найвищою рекомендацією духової дозрілости суспільности, глубини й серіозности її культурного житя. Гіркою образою мусіло відчувати ся, що тим часом як маленька закордонна Україна могла розвинути у себе, в своїм Науковім Товаристві, протягом останнього десятиліття таку поважну наукову роботу, заложити міцні підвалини наукового українознавства і здобути для нього поважанне й признанне в наукових сферах иньших народів, — велика Україна російська, її наукові сили, її наукові робітники мусять зіставати ся пасивними свідками того всього, або містити свої праці в виданнях „в Росії абсолютно заборонених". І як тільки упали цензурні заборони, що творили такі ненормальні й прикрі обставини для культурного українського житя, в українських кругах зараз же мусіло виникнути бажанне — поруч львівського „Наукового Товариства імени Шевченка" сотворити на російській Україні свої місцеві огнища наукової роботи, інституції й орґани для української наукової мисли.

„Временныя правила о печати" скасували весною 1906 р. заборони, утворені указом 1876 р., і слідом за сим ґрупою українських учених Київа був вироблений плян „Українського Наукового Товариства", що своею метою ставило „допомогати розробленню й популяризації українською мовою ріжних галузей науки", підтримувати

звязки між ученими, що працюють в ріжних сферах науки, особливо в Київі, давати їм спромогу обмірковувати серед членів Товариства питання, які вони студіюють, знайомити членів Товариства з наготовленними до друку статями, науковими відкритями і вислїдами, помогати розповсюджуванню наукового знання через лекциї і видання, для того уряджувати публичні засїдання, систематичні курси, наукові екскурсії, видання і т. и. (статут Товариства). Вироблена в такім дусї устава Товариства була затверджена властю з кінцем 1906 р., а дня 29 квітня 1907 р. відбуло ся перше загальне зібраннє для введення в житє Товариства. Підписаний, як голова львівського Наукового Товариства ім. Шевченка, привитав нове огнище української наукової мисли, а присутні, вважаючи за потрібне задокументувати тїсну звязь свою з науковою роботою, яка вела ся досї тільки львівським Товариством на всю соборну Україну, вибрали головою свого першого бюро голову львівського Товариства. Зібраннє рішило деякі принціпіальні питання, ухваливши, що все дїловодство Товариства повинне вести ся українською мовою, так само для всїх засїдань і виступів, рівнож і для видань Товариства прийнято українську мову, а иньші мови рішено допускати тільки як виїмок. Переведено першу запись членів, в числї 21, і вибрано тимчасове бюро, яке мало вести справи Товариства до кінця року й дістало порученне доложити старань до того, аби Товариство як найскорійше орґанізувало ся й розпочало свою наукову роботу.

В се бюро крім підписаного, як голови, війшли Ор. Ів. Левицький і В. П. Науменко як товариші голови, В. І. Щербина як скарбник, І. М. Стешенко як секретар, М. Ф. Біляшевський як біблїотекар, і Н. Н. Шульгин як заступник секретаря; пізнїйше дібрано ще одного члена — О. С. Грушевського.

Сповняючи бажанне членів, голова Товариства виготовив на друге загальне зібранне, скликане на день 25 мая, реферат про наукову орґанїзацію Товариства такого змісту:

„Українське Наукове Товариство мусить мати перед очима подвійну мету, вказану йому і його статутом і тими обставинами, в яких задумує воно розвивати свою дїяльність: по перше — орґанїзацію наукової роботи, по друге — популяризацію серед суспільности здобутків сучасної науки.

Наукова робота має розвивати ся по змозї у всїх областях науки, а перед усїм — в сфері українознавства, то значить, в тих областях наукової роботи, які розясняють нам минувшість і сучасне житє українського народу й його території. Орґанїзація наукової роботи в сих напрямах вимагає певної спеціалїзації, а власне — подїлу на секції наукових сил Товариства. Відповідно до завдань, які собі становить Товариство, найбільш практичним здасть ся випробоване вже й иньшими анальоґічними інституціями ґрупованне в трох секціях: В секції історичній, — для історії з помічними науками, археольоґії, етнольоґії, історії права, історії штуки — взагалї і особливо в приложенню до України: її історії, археольоґії, етнольоґії і т. д.

В секції фільольоґічній, — для мови, історії лїтератури й народньої словесности, української й загальної. В секції математично-природничій — для наук математичних, природничих і лїкарських — взагалї і в спеціальнім приложенню до українського народу й України.

До секцій належить наукова робота в зазначених вище і спорідненних з ними областях. В них мають обсуджувати ся наукові працї, внесені до Товариства, оцїнювати ся й ухвалювати ся роботи, призначені для

публікацій Товариства. Орґанізують ся вони тим способом, що кожному членови Товариства дасть ся право записати ся до котрої небудь секції Товариства і брати участь в її зайнятях; в інтересах як найскорійшого розвитку наукової роботи треба зараз же, як сей плян буде прийнятий, оповістити всїх членів Товариства про се. Для координовання наукових зайнять секцій з загальним житем Товариства до Ради Товариства, з правами голосу, мають входити голови секцій або вибрані замість них делегати. Подробиці устрою й дїяльности секцій має означити інструкція, вироблена спільно секціями й затверджена зборами Товариства.

Для орґанізації наукових зайнять в певних областях науки, які вимагають ширшої участи робітників не тільки з Товариства, а і з поза нього, при секціях повинні орґанізувати ся наукові комісії, як помічні, орґанізаційні орґани їх. Хоч загалом се вже належить до дїяльности секцій, проте не можна не піднести тут потреби сформовання двох комісій, дуже потрібних уже зараз, в перших же початках дїяльности Товариства. Се комісія етноґрафічна, для народньої словесности (фолькльору) і етнольоґії при секціях історичній і фільолоґічній; вона дуже важна з огляду на велику масу матеріялу й потреби ґруповання коло його збирання й оброблення робітників з поза Товариства. Друга, ще потрібнійша з огляду на теперішні обставини українського житя — се комісія язикова, при секції фільольґічній. Пекучі питання вироблення і приведення до можливої одностайности української правописи, граматики, термінольоґії і взагалї певних принціпів лїтературної мови роблять її невідмінно потрібною, і через те заснованнє сих двох комісій треба б в принціпі ухвалити тепер же, разом з заснованнєм секцій, і оповістити про се членів, щоб заздалегідь гуртувати для них наукових робітників.

Так само вважав би я потрібним ухвалениє в принціпі, щоб Товариство, скоро тільки наукова робота проявить себе в нїм, приступило до видавання наукового видавництва, яке б подавало наукові працї й реферати членів і служило свідоцтвом його наукового житя; по друге — приступило б до орґанїзації зїздів українських наукових діячів, які б могли бути дуже корисними і в ріжних справах більш практичного характеру і послужити сильним і успішним способом на те, щоб викликати живійший науковий рух також і по иньших частях України.

Що до популяризації науки, то тут, полишаючи дїло Радї й секціям Товариства, належало б висловити бажаннє, щоб уже від осени Товариство могло б приступити до орґанїзації публичних викладів, поодиноких лекцій і цїлих серій їх, особливо з сфери українознавства, а для сього потрібно оповістити членів про такий плян і просити тих з них, які б взяли на себе читаннє таких лекцій, аби завчасу сповістили Раду Товариства про свій замір, і подали проґрами своїх викладів, аби Рада могла завчасу добути дозвіл на ті виклади.

Другою такою точкою в популяризації науки, на яку мусїло б звернути увагу Товариство та заохотити своїх членів до роботи в тім напрямі, було б приготованнє підручних наукових курсів — і загального характера, і особливо — з українознавства, з тих областей його, в яких ми ще не маємо українських курсів — як історія українського письменства, ґеоґрафія і статистика України, і т. под.

Не входячи в деталї біжучої роботи, не вяжучи їх наперед повзятими ухвалами й інструкціями, я думаю, що в отсих точках треба вже тепер прийняти принціпіяльні рішення, які б послужили точками виходу для наукової й організаційної дїяльности Товариства вже на початках будучого академічного року“.

Сей плян був в принціпі прийнятий зібраннся, але тому, що референт не був присутний, і реферат читав ся без нього, рішено ухвали відложити на нове зібраннє. На зборах дня 14 вересня, зібраннє, обміркувавши ще раз плян наукової орґанізації і виелухавши пояснень референта до тих пунктів, які викликали дебати на попередніх зборах, рішило прийняти предложений плян:

„Для орґанізації наукової роботи приступити до утворення секцій і комісій по певним ґрупам наук, і насамперед орґанізувати три секції, до яких можна сподівати ся більшого числа членів, а власне:

а) секції історичної — для історії з помічними науками, археольоґії, етнольоґії, історії штуки, права, економіки — взагалі і особливо для історії України: її археольоґії, етнольоґії і т. д;

б) секції фільольоґічної — для мови, історії літератури, народньої словесности — української й загальної;

в) секції природничої — для наук фізично- математичних, природничих і лікарських взагалі і в спеціальнім приложенню до українського народу й України.

Особи, що працюють в таких сферах знання, які ріжними своїми сторонами заходять то в ту то в иньшу ґрупу наук, можуть приставати до тої секції, до якої почувають себе близшими по характеру своїх зайнять. Так ґеоґраф чи антропольоґ може пристати чи до природничої, чи до історичної секції. етноґраф — чи до фільольоґічної чи до історичної, куди чує себе близшим.

Нові секції можуть творитись і відокремлятись, коли до них заявить ся значне число членів.

Окрім секцій, як орґани менші, спеціальнїйші, помічні для секцій, будуть творити ся комісії, до яких можуть належати і не члени Товариства. Творенне їх буде залежати від зросту роботи. Намічено комісії язикову і етноґрафічну, для яких можна сподівати ся багато ді-

яльних сил. Дуже пожадана була б комісія статистично-економічна, коли б знайшло ся для неї досить робітників як найскорійше.

І секції і комісії являють ся робочими орґанами Товариства. Член Товариства не обовязаний належати до них і брати участь в них; хто ж пристає до них, приймає на себе моральний обовязок брати діяльну участь в роботі тої секції чи комісії, до котрої він пристає. Окрім котроїсь секції можна належати і до одної чи кілька комісій; можна належати до комісії, не належачи до ніякої секції, і навпаки.

Насамперед мусять бути орґанізовані секції. Коли заявить ся до них відповідне число членів, Рада скличе їх для орґанізовання своїх секцій, а потім секції спільно вироблять інструкцію для себе, яка буде нормувати їх діяльність.

Поки секції і комісії не органїзують ся вповні, наукову роботу буде органїзувати Рада".

Про сї пляни орґанїзації оповіщено членів Товариства і взагалї людей визначних своїми науковими роботами: їх заохочувано вступати до Товариства, вписувати ся до секцій, брати участь своїми працями в наукових засіданнях Товариства, в проектованих ним публичних лекціях і виданнях.

„Подаючи сей плян до відомости членів", оповідало ся в циркулярі з дня 26/IX, „Рада просить їх взяти як найбільш діяльну участь в його здійсненню, сповіщати про ті предмети і той напрям, в якім пп. члени наміряють ся свою участь в його діяльности проявити, чи в рамах сього пляну, чи може в якійсь иньшій формі, яку вони вважають корисною. Все бо, що буде змагати до розвою українського наукового житя і буде по силам орґанїзації Наукового Товариства, воно не лишить без уваги. Але для здійснення його завдань

потрібно, щоб люде науково приготовані і одушевлені бажанием потрудити ся для наукового і взагалї культурного розвою українського, горнули ся до нашого Товариства. Тому просимо членів наших заохочувати таких людей, аби вступали в члени нашого Товариства та брали участь в його роботї.“

Наукову дїяльність Товариства Рада рішила скупити насамперед в наукових засїданнях Товариства. Такі засїдання рішено відбувати приблизно два рази на місяць. Перше засїдание відбуло ся дня 16 вересня; на нїм доложені були реферати: М. С. Грушевського „Господарство польського маґната на Заднїпровю перед Хмельниччиною“ й Ів. М. Стешенка: „Марко Вовчок і його українські твори“; на дальших засїданнях предложені були розвідки й реферати: В. М. Доманицького: Марія Олександровна Маркович; нові матеріали про Марка Вовчка, доложені Л. М. Черняхівською; В. М. Перетца: Нові інтермедії; О. С. Грушевського: Нові матеріали про Костомарова; Б. Д. Грінченка: Пісня про Дорошенка і Сагайдачного; Г. Г. Павлуцького: Про українську артистичну творчість; М. Ф. Біляшевського: Про український орнамент; О. Г. Черняхівського: Нові теорії про походженне людини; І. М. Каманїна: Ще про пісню про Петра Конашевича Сагайдачного; Б. Д. Грінченка: Нові дані про пісню про Сагайдачного. Всього до кінця року відбуло ся 6 наукових зібрань і на них предложено 12 рефератів. Засїдання сї розбудили значне заінтересованне серед громадянства, притягали до себе багато слухачів і викликали не раз дуже живі дебати. Слїдом рішено також орґанїзувати публичні лекції. В осени 1907 р. уряджено дві серії таких лекцій. М. С. Грушевський прочитав дня 10, 12 і 15 падолиста серію лекцій про „Культурний і національний рух на Українї в другій половинї

XVI в.", і вони зібрали дуже показну і уважну авдиторію. І. М. Стешенко прочитав д. 25/XI, 30/XI і 4/XII лекції про „Українських шестидесятників". Третя серія оголошена О. С. Грушевським, за недостачею часу була ним відложена на пізнїйше — відбула ся по новім роцї.

Разом із сим виникла справа наукового видавництва Товариства. Воно було предметомъ нарад уже на перших зібраннях Товариства і тодї рішено приступити з новим роком до видавання наукового річника Товариства. Але згодом виник проєкт періодичного видання — наукового журналу Товариства. Привід до сього дало рішенне кружка „Кіевской Старини" припинити видання свого журналу. Вже в 1906 р. рішено було закінчити видавання „Кіевской Старини" 25-им роком його видання (1906-им). Супроти того була піддана гадка злучити сей журнал з „Записками" львівського Наукового Товариства, але сей проєкт не знайшов співчутя в кружку „К. Старини" й він рішив видавати в 1907 р. замість „К. Старини" журнал „Україну" в зміненій програмі, додавши до віддїлу наукового віддїл публїцистичний. Коли ж орґанїзувало ся в Київі „Наукове Товариство", видавцї „України" рішили видання свого журналу залишити, в надії, що Наукове Товариство приступить до видавання свого наукового видавництва, яке заступить місце давнїйшого київського журналу. Супроти сього серед членів Товариства знайшли ся прихильники гадки, щоб Наукове Товариство приняло на себе традицію „К. Старини" та видавало по її типу свій журнал; більшість членів одначе відхилила сю гадку, з огляду, що „К. Старина" мала характер ширший, не цураючи ся і популяризації науки, і белетристичної творчости, Наукове ж Товариство повинно дати українському громадянству журнал строго наукового характеру: як нї бажане істновання можливо більшого чи-

сла науково-популярних чи науково-літературних журналів, але від Наукового Товариства українське громадянство мусить сподївати ся в першій лїнії чисто-наукового українського видавництва, якого досї бракує в Росії зовсїм. Після довгих дебат в сїй справі на загальних зібраннях і потім на засїданнях Ради, куди ся справа була передана, рішено видавати науковий орґан Товариства під титулом: „Записки Українського Наукового Товариства в Київі“, зпочатку неперіодично книжками коло 10 аркушів кожна, так щоб протягом 1908 р. вийшла перша серія, запроєктована в чотирох книжках; друкувати в сїм виданню розвідки й реферати, предложені на наукових засїданнях і в секціях Товариства, а також і прислані просто для сього видавництва — коли підходитимуть під характер його: розвідки, замітки, огляди, критичні статі й оброблені матеріали, з ріжних галузей знання, а перед усїм з українознавства — української мови, літератури, історії, артистичної творчости, етноґрафії, археольоґії, ґеоґрафії, права, економіки і статистики й инш.

Орґанізаційна дїяльність, крім засїдань Рад і загальних зібрань, що збирали ся в перших місяцях дуже часто (до кінця року 1907 відбуло ся 8 загальних зібрань — стільки ж, що й засїдань Ради), проявила ся також в орґанїзації секцій; до кінця року орґанїзували ся секції: фільольоґічна й історична; перша вибрала своїм головою проф. В. М. Перетца, а секретарем Є. К. Тимченка, друга — головою проф. Г. Г. Павлуцького, товаришем його В. І. Щербину, секретарями І. Н. Джиджору і А. І. Яковлева; обидві розпочали свої зайнятя ще в минулім роцї. Третя секція — природознавча почала орґанїзаційну роботу вже по новім роцї. Загальне число дїйсних членів Товариства з кінцем року дійшло до 54.

Над ріжними планами наукових робіт і орґанізацій, які обговорювали ся на засїданнях Товариства, було б передчасним спиняти ся в сїм огляді діяльности Товариства за минулий рік: буде на те час в обговоренню його діяльности за р. 1908.

З кінцем 1907 р., 30 грудня відбуло ся загальне зібраннє для вибора нового бюро замість попереднього тимчасового. Вислухавши справоздання голови про діяльність Товариства в минулім році, зібраннє вибрало на два роки по статуту з невеликими змінами теж саме бюро і тим закінчив ся перший, переходовий, чисто-орґанїзаційний період житя Товариства.

Розуміеть ся, сеї орґанїзації в перший рік, чи властно — півроку житя Товариства положено тільки перші підвалини, і довга орґанїзаційна робота ще лежить перед ним. Товариство і спеціальнїйше — отсе видавництво його, яке пускаємо тепер в світ, поставило собі почесне, але й нелегке завданнє — відбудувати „розсипану храмину" української науки, розбитої, розруйнованої довгими часами репресій і заборон, безоглядного гнету і давлення всїх проявів українського житя, а в тім і свобідного розслїду минувшости й сучастности українського народу, — зібрати наоколо себе робітників, що не переставали працювати в часах лихолїтя на ріжних частях наукової української ниви і викликати з поміж українського громадянства нові сили, охочі віддати свою енерґію й здібности дослїдам українського житя в минувшинї й сучасности та популяризації наукових результатів серед ширших кругів нашої суспільности. Сїра непроглядна мрака, що залягла тепер навкруги, закривши широкі перспективи, які були відкрили ся перед нашим громадянством, не сприяє — се правда — широким розмахам енерґії в роботї науковій, культурній, так само як і суспільній. Але свідоміеть некучої

потреби культурних, наукових підвалин, відчута так сильно, так болючо в недовгий період громадянського оживлення, і в сї часи апатії, занепаду й зневіря повинна бути стімулом до інтенсивної, запопадливої праці. Всї, кому дорогий розвій і поступ науки, досліджения минувшости й сучасности того краю, в якім живемо, того народу, до якого належимо, кому близькі нарешті інтереси українського культурного житя взагалї — повинні прийти в поміч нашому Товариству й його науковому орґану своїми працями, своєю енерґією, повинні скупити ся наоколо нього, щоб зробити з них — Товариства взагалї й його наукового видавництва спеціально — сильний і дїяльний орґан інтенсивної й пляпової наукової роботи, свобідного і обєктивного, справдї наукового досліду, живе і ясне огнище наукової мисли. Жатва на нашім перелозї жде наукових робітників — многа. Приклад львівського Наукового Товариства, що при засобах скромнійших, в обставинах ще тяжших, завдяки енерґії невеликої громадки одушевлених наукових робітників в недовгім часї осягнула такі поважні результати — перед нами. І ми сподїваємо ся, що серед громадянства українського не забракне і многих робітників, які своєю енерґією й працею підтримають гідно наукові завдання й пляни, видвигнені київським Науковим Товариством.

Найблизчі завдання вивчення історії Української літератури [1]).

Написав В. Перетц.

Не що давно акад. і проф. Істрин, одповідаючи д-ру І. Франкови, коли той винуватив його в великоросийськім шовінізмі, дав декілька характерних признань; він писав: „...когда открывалось въ Одессѣ при историко-филологическомъ обществѣ византійско-славянское отдѣленіе, я призывалъ прикосновенныхъ людей изучать малорусскую литературу, но увы — никто до сихъ поръ не откликнулся. Да, ея не изучаютъ. Малорусскіе журналы наполнены статьями по XVI — XVII вѣку, но ни древній періодъ, ни болѣе новый не находятъ себѣ, за ничтожными исключеніями, серьезныхъ изслѣдователей" (Истринъ, Изслѣдованія въ области древнерусской литературы, 1906. ст. 199). Наш власний досвід показав теж саме, — що робота по історії української літератури настроюеть ся доволї трудно. Лекції по історії української літератури, що я оголосив в Петербурзькім Унїверситетї в 1890 роках, не відбули ся, бо слухачів забракло; праця в Київськім Унїверситетї —

[1]) Читано і ухвалено на І-ім засїданню фільольоїгічної секції 10 січня с. р.

притягла до вивчення української літератури дуже невеликий гурт...

Що вважати за причину зазначеного зявища? Академік Істрин дає таку одповідь: „Причина лежитъ вовсе не въ политическомъ положеніи Малороссіи, на которое любятъ ссылаться украинцы, а въ томъ, что, съ одной стороны, иные не умѣютъ изучать, съ другой — еще не ясно, что изучать", (Там же, ст. 199).

Не заперечуючи значіння політичних обставин, що денаціоналізували і денаціоналізують верстви української інтелєнції і що відривавають талановитих людей від рідного народу і від того, щоб його студіювати, ми теж надаємо чимало ваги останнім двом причинам. І справді, не досить одного глибокого й щирого замилування до свого рідного, — треба ще мати деякі технічні способи наукового досліду, уміння критично важити джерела і підручники, треба виробити певну наукову дисціпліну розуму, без якої навіть великий творчий хист, що посідає найбогатший матеріал, може стати тільки занятним оповідачем — не більше.

За другу причину, що гальмує розріб питань з історії української літератури, академік Істрин вважає невиясненість самого матеріалу. І тут повторюєть ся ще на більшу міру те зявище, що знати студіюючи літературу російську. Матеріал не тільки не клясифікований і не виданий, але навіть мало відомий. Що ми знаємо, напр., про давню українську літературу оповідань XVII віку? Чи про перші роки драми? Казнодійство кінця XVII віку більш-менш досліджено, правда, досить поверхово; але казнодійство кінця XVI і початку XVII віку — зістасть ся зовсім нерозробленим ще й досі.

І невміння студіювати історію української літератури і мала цікавість до неї вияснюють ся, на нашу думку, також і в звязку разом з малим інтересом нашого

часу до фільольоґічної праці взагалї і до праці над рідною фільольоґією з окрема. Тут не можна зразу братись до фільософських узагальнень нї що до язика, нї що до лїтератури. Не вважаючи на жертвенну працю поодиноких працьовників над тими питаннями, що нас тепер цікавлять, здебільшого доводить ся починати сливе всї досліди з початку, з чорної, невидної роботи, що на перший погляд вимагає далеко більше працьовитости і старанности, нїж хисту та окриленого льотом фантазії натхнення.

„При изученіи исторіи", каже Ключевський (а ми додамо: і історії лїтератури): „неохотно останавливают вниманіе на эпохахъ, дающихъ мало пищи и уму и воображенію: изъ маловажныхъ событій трудно извлечь какую либо крупную идею; тусклыя явленія не складываются ни въ какой яркій образъ". Проте все таки вивченнє сих епох має велику вагу для історика: „такія эпохи перерабатываютъ развалины погибшаго порядка въ элементы порядка, послѣ нихъ возникающаго" (Курсъ русской исторіи, I, 434 — 435), або, відповідно матеріалу історії лїтератури, — в такі епохи дїєть ся невидимий на перший погляд, але без перестанний процес розпорошування старих ідей і форм і повільне, ледве помітне пристосованнє їх до витворених нових обставин життя.

Теперішня наука більш, нїж коли, примушена звернутись до такої аналїтичної, марудної роботи. Після того, як проф. Нікольський, Істрин і Соболевський поставили питаннє про можливість наукової старо-руської лїтератури — що, до речи мова, вивчена далеко більше за українську, — обмежуватись загальними міркуваннями стає неможливим. Щоб утихомирити гризоти сумлїння, проф. Нікольський видав монументальний том бібліоґрафічних матеріалів, що понїмають

памятки IX—XI віків, і се приклад, вартий, щоб його наслїдувати.

Відомо, що до XII віку вже дуже виразно визначились особливости українського язика, що, як тепер треба признавати, поділяв ся да два діалекти — західний і східний (Істрин, там же, 50). І перше, що повинно зробити — се скласти катальоґ рукописів українського походження і виділити зпосеред їх білоруські. Сю працю в свій час розпочав був проф. Владимиров, але на жаль і до сього часу вона не знайшла собі нїкого, хтоб її далї вів. А тим часом такий огляд памяток українського язика, лїтератури і культурного життя повинен би освітлити багато де чого з лїтературних стосунків і старої Вкраїни XIII — XVII віків. Такий огляд памяток поклав би підвалини і для історії українського язика, над яким працювали Соболевський, Житецький, Огоновський і ще декілько вчених, що цікавились не тільки живою українською мовою, але і тею долею, яку пережили староруські діалекти, що утворили український язик.

Такого ж огляду потрібують і стародруковані книжки, що, незалежно од місця, де вони вийшли, описані в працях Ундольського, Каратаева, Головацького і инших; а з половини XVII віку ми, правду кажучи, не маємо жадного скілько небудь докладного показчика. Взагалї, — українська давня біблїоґрафія „потребуетъ работниковъ пильныхъ, чуйныхъ и працовитыхъ“, як каже автор XVII віку, Кирил Транквілїон. А біблїоґрафія — являсть ся неминучою основою, підвалиною всякої фільольоґічної роботи.

Звернемось тепер до поля власне історико-лїтературного. Тут справа стоїть наче б то краще. Давнїйший період української лїтератури XI—XIV віків, що його не без рацій проф. Істрин вважає за „обцій“ і для

української і для великоросийської літератури, і що почав ся на його думку тілько в половині XIII віку, — розроблений тепер відносно й не зле, дякуючи довголітній праці російських вчених. Але далеко не так стоїть справа, що до того темного періоду, коли верхні верстви, більш інтеліґентні, були зметені нападом татарським, і почасти переселились на північ, а почасти, під впливом історичних обставин — втратили вподобу й цікавість до літератури. Що робилось в ній тим часом, коли творилась нова міщанська культура на Україні в XV віці з її брацтвами, що стали на чолї культурного руху? Праці проф. Владимирова і Ор. Левицького тілько почасти підняли перед нами завісу, що ховала ролю гуманізму і реформації в часи, коли прокинулись культурні й літературні інтереси на Україні кінця XV і початку XVI віків.

Потім того цілий шерег дослїдників тілько почасти виступіював праці окремих полемічних і богословських письменників, що виступили на боїовище за релїґійну і національну волю в південно-західній Русї XVI — XVII віків. Праці Голубева, Завітневича, Сумцова, Франка і инш. сливе що більше торкають ся питань історії церкви, культурної історії, ніж питань власне історико-літературних. Не вважаючи на те, що недавно зявилась історія української драми І. Стешенка, давнїйше вийшли праці Франка, Павлика, Петрова і инш., сама історія зародження української драми показує багато темного і невиясненого. Працями Житецького і Петрова намічені тілько загальні контури для вивчення драми XVII і XVIII віків, але сї контури вимагають тїни, детального розроблювання, а перш над усе — критичного, наукового видання самих памяток української драми.

Почасти досліджена віршова література XVI — XVII віків, але власне — тілько почасти. Праці Пе-

ретца, Житецького на сїм полї показують тільки загальні стежки до дослїду; що було можливим зробити на підставі матеріалу, який оголошено до 1900 років, те зроблено; але що не рік, то виявляють ся нові та нові матеріали і віршова лїтература набуває собі чималої ваги не тільки сама по собі, але й по тій ролї, що вона відгравала в XVII віцї, коли була посередницею між польською та московською і коли передавала лїтературні форми і ідеї Ренесансу на далекому сходї Європи.

Що зроблено для історії діальоґа, так модного в XVII віцї, який був занесений з Польщі і переданий на Москву? Що ми маємо про лїтературну сторону лїтописів, хронік, мемуарів XVII і початку XVIII віків? Така цікава річ, як панеґірична лїтература — тільки почасти відома нам з видань проф. Студинського, проф. Голубева, а самий лїтературний жанр ще потрібує серйозних студій.

Що до XVIII віку, до другої його половини, то сей період, що уявляє з одного боку немов би образ остаточної втрати інтересу до української лїтератури, з другого є тим горном, що з його вийшли Котляревський, Гоголь-батько і инші — сей період досліджено надзвичайно мало. Найбільш цікаве питаннє про умови зародженя нової української лїтератури може бути порішеним тільки після дослїду над лїтературним життєм сього періоду.

XIX-му вікови — здавалося б на перший погляд — пощастило більш, ніж давній і середній українській лїтературі: тут відома книжка проф. Петрова і широка критика на неї проф. Дашкевича; досить добре викладено сей відділ проф. Огоновським; маємо ще значну кількість окремих історико-лїтературних і критичних статей в наукових і загальних енціклопедичних журналах.

Але лихо в тому що сливе все, що відносить ся до XIX віку — дуже близьке до нас, і спроби опрацьовання літературного матеріалу за сей період неминуче хиблять через надмірну сторонність, субєктивність, і тому, що вони, власне кажучи, є творами „публїцистичного пера“, вони вже занадто далеко стоять від самого скромного ідеалу науковости.

Через те власне гадаємо, що ті небагато desiderat'ів, що ми збіраємо ся викласти наківці нашої замітки, будуть з одного боку небезпотрібним нагадуванєм про конечність роботи, з другого — стануть немов за проґраму для найперної дїяльности фільольоґічної секції.

Дозволю собі точно формулювати сї desiderata.

1) Перше, що неодмінно потрібне — се заохотити українську молодь до серйозної роботи над питаннями історії української лїтератури і притому не тільки нової, але й давнїйшого періоду.

2) Друге — потрібно взятись до розроблювання загального начерка історії української лїтератури з хрестоматією, починаючи з давнїйших часів. Складаючи такий начерк, покажуть ся дуже наглядно ті прогалини, що для їх заповнення потрібне розроблюванне поодиноких питань.

3) Для заповнення сих прогалин вже тепер можна намітити декілько детальних праць, напр.:

а) Скласти збір чи катальоґ памяток (рукописних) українського язика і лїтератури, переробивши і доповнивши огляд проф. Владимирова.

б) Скласти українську бібліоґрафію, починаючи з перших спроб друковання книжок.

в) Видати збірку „передмов“ до стародрукованих книжок XVI — XVII віків, дуже корисних як історико-лїтературний, історичний і побутовий матеріал, що ви-

яснює умови літературної й просвітної діяльности на Україні за сї віки.

г) Видати збір драматичних творів давньої української літератури XVII — XVIII віків;

д) — такий же збір памяток віршової літератури XVI — XVII віків.

е) — збір пісень лїричних і віршів світського характеру XVI — XVIII віків до появи старійших друкованих збірників пісень.

ж) Видати діальоґи і панеґирики XVII віку, а як що се буде трудним, то щоб забезпечити користуваннє, окремо видати знову рідкі памятки давньої української стародрукованої лїтератури.

з) Передрукувати і надрукувати наново памятки української історичної лїтератури XVII — XVIII віків з виконаннєм вимог сьогочасної науки.

4) Через те, що в тїсному звязку з вивченнєм старої лїтератури стоїть вивченнє історії язика, то стає неминучим на перших же порах переглянути, чи краще — переробити і видати в світ проґраму, щоб збірати дані для української діалектольоґії, яку склав відомий український лїнгвист К. П. Михальчук, і попильнувати, щоб росповсюдити сю проґраму серед найбільш підготовленої для зазначеної роботи молоді і сільської української інтелїґенції.

5) Поруч з вивченнєм живих діалектів українського язика повинно заходити ся теж коло історичного досліду долї його. Повинно вивчити давнїйші памятки українського язика, де менш, ніж в списках богослужебних і т. и. книжок, відбила ся славяська традиція. Такі перш над усе — грамоти, що написані на українській землї в XIV — XV віках.

Ми поставили багато завдань, що здають ся нам найбільше поважними. Без сумніву, ними не вичерпуєть ся все, що належить виповнити прийдучим робітникам на ниві української фільольоґії. З кожним кроком вперед, з кожним рухом в глиб наукового досліду — виростають нові питання, виникають нові завдання для дослідувача, і попередити їх усі — неможливо. Можна намітити тілько одне те, що найбільше бє в вічи, що вимагаєть ся самим станом науки в теперішнїй момент.

Українознавство, не вважаючи на довголітню многоплідну діяльність „Українського Наукового Товариства імени Шевченка“ у Львові, його членів і співробітників, а теж і російських вчених, — наука ще молода. Дякуючи відомим умовам життя українського народу і його інтеліґенції, умовам, яких Україна ще не віджила, ми не можемо ставити до українознавства великих запросів — у минулому. Але се примушує нас подбати про будущину українознавства, з окрема української фільольоґії, щоб нащадки наші не віддячили нам

„Насмѣшкой горькою обманутаго сына
Надъ промотавшимся отцомъ.“

Наше молоде Товариство, особливо скромна секція фільольоґів, не може, звичайно, цїлком взяти на себе роботу по всім відділам українознавства, сподіваючись науково вичерпати їх.

Але воно повинно всїх своїх сил доложити до того, щоб перше Українське Наукове Товариство на Україні, в самім осередку її, справді витворило де що корисного, а не обтяжало б дурно своєї рідної землї.

Господарство польського магната на Задніпровю перед Хмельниччиною.

Студія Мих. Грушевського.

Обставини житя в Східній Україні перед великим рухом народнім XVII в., для якого послужила вона ареною, все ще звістні нам далеко не так, як би ми собі того бажали. Головні контури сього житя, основна схема відносин економічних, суспільних, культурних, національних, розуміеть ся, вирисовуеть ся ясно й виразно, й про неї, думаю, маемо в головнім вірне понятє. Але сій схемі, сьому скелету бракуе мяса і крови. Бракуе сьому простолїнїйному, схематичному рисунку богатого запасу фарб, кольорів, світотїни, яка б заповнила сї сїрі поля, надала цїлому образови повного виразу, житя. Бракуе богатого фактичного матеріялу, який би позволив нам іти в кождім напрямі тодїшнього звичайного, буденного обиходу, оріентувати ся в подробицях побуту чи то матеріяльного, чи духовного, класти руку на пульс народнього житя й відчувати його бите на кождім кроцї. А без сього дослїдник минувшого все буде відчувати неповноту, приблизність своїх відомостей і понять про се минуле житє.

Великий народнїй рух, „скасувавши шаблею козацькою" весь ненависний, супротивний йому суспільно-полїтичний устрій, знищив багато й того, що могло дати нам лїпше розумінне сього перед-революційного житя і народньої опозиції. Вагато поглинула „велика руїна" на віки.

Втрати сї тим тяжші, що взагалї ті джерела, в яких ми черпаемо свої відомости про українське жите тих часів, для Східньої України не були так богаті: українське життє ще тільки формувало ся, кристалїзувало ся, і все те юридичне і культурне жите, актами якого ми користуемо ся для пізнання давнїх обставин, — було ще дуже слабке, мало розвинене. Отже й не могло лишити по собі таких богатих матеріалів, які маємо, по всїх історичних пригодах, для Західньої України. Але й те, що лишило ся, не використане ще. Для соціальної, економічної, культурної історії Східньої України XVII — XVIII віків взагалї дуже небогато ще зроблено, а для часів перед-революційних особливо мало [1]). Актові книги старого трибуналу і західнїх судів земських и ґродських, пізнїйші акти місцеві, не кажучи про приватні архиви ріжних маґнатських фамілїй, можуть дати ще дуже багато — як може свідчити документ, вийнятий з львівських ґродських книг, з яким хочу познайомити в сїм своїм рефератї, і який кидае інтересне світло на економічне жите Заднїпровя перед Хмельниччиною — на те маґнатське хазяйство, яке ступало сюди в 1-й пол. XVII в., як вістник тих економічних і суспільних форм, що населили сю східню Україну втїкачами з західно-українських земель і тепер одним наближеннем своїм будили тріво́гу, ненависть, страх серед них і порвали їх до оружного опору й самооборони.

Великий народній рух XVII в. розвинув ся на економічнім ґрунтї — був перед усїм протестом проти тих форм економічної експльоатації селянської працї, що насували ся в Східню Україну з Західньої, а з нею — ограниченне маєткових і особистих прав селянина. Сї економічні мотиви зміцняли ся й загострювали ся антаґонїзмом національним, культурним, релїґійним, — з одного боку, суспільним і полїтичним—з другого. Контраст української й польської народности, православної й католицької віри, русько-візантийської й польсько-латинської культури давав антаґонїзму економічному ту ідеольоґічну закраску, якої жадно шукає й прибирає

[1]) Щоб переконати ся, досить переглянути томи „Описанія Старой Малороссіи“ пок. Лазаревського: як мало зібрано відомостей для часів з-перед Хмельниччини сим многозаслуженим дослідником історії Заднїпровя.

рає собі звичайно кождий чисто матеріалїстичний, економічний антаґонїзм. Антаґонїзм українського селянина, що хотів свобідно господарити на свобідній, нічиїй землї, і свобідно користати з її дарів і з здобутків своєї працї, до польського пана, що не горівши не болївши хотів наложити свою руку на сї овочі його працї, був сам по собі незмірно гострим і напруженим. Але він ставав ще гострійшим, незносно болючим тому, що се був заразом антаґонїзм українського селянина і польського пана, контраст народности панської й — поневоленої, віри й культури привілїґіованої — по однїй сторонї, подавленої, пониженої — по другій. Не було при тім якогось елементу, який був би посереднїм, переходовим ступінем і вигладжував хоч трохи гострість сього контрасту. Поруч себе селянин-Українець не бачив селянина-Поляка, який би так само працював і зливав своїм потом землю, як він. Занипли — спольщили ся, покатоличили ся, з виїмком кількох одиниць, пани-маґнати руської віри, української народности, що бодай в сфері культурній, національній могли бути якимсь суголосним елементом для українських мас. По цїлій лїнїї вічим не ослаблений, не злекшений антаґонїзм: українські робучї маси, репрезентанти подавленої народности, поневіряної культури й релїґїї — й купка маґнатів, всевласних „королевят“, репрезентантів чужої, панської культури, релїґїї й народности, окружених двором своїх слуг, ненависних людям посїпак.

Обставини кольонїзаційні й усякі иньші зложили ся так, що власне маґнатське, велике землеволодїнне взяло в східнїй Українї гору над усяким иньшим, і велике маґнатське хозяйство стало типовим для тутешнїх економічних відносин в передреволюційних часах. Повний брак якоїсь державної орґанїзацїї — навіть такої слабкої, яка істнувала по иньших провінціях річи посполитої, на цїлім майже просторі східньо-полудневої України, віддавав тутешнї відносини на волю й ласку самої людности. „Кулачне право“ і самооборона були кінець-кінцем одинокими факторами, якими уставляли ся тутешнї відносини. Отже коли „народ шляхетський“ з кінцем XVI в. кинув ся сюди закладати „на сировім коренї“ нові маєтности, випрошуючи привилеї на „порожні“, то значить правительственними актами не від-

даві комусь землї, та зганяючи ріжних „безправних", то значить — не озброєних правительственними наданнями господарів, — „реальное соотношеніе силъ" рішало кінець-кінцем, хто мав бути властителем сих порожнїх просторів. Більша риба пожирала меньшу. Слабші силами властителї, не тільки „безправні", а й уоружені правительственними актами, мусїли уступати ся перед збройними заїздами і всякими иньшими напастями маґнатів-сусїдів, що закладали й „заокругляли" свої маєтности, мусїли продавати за безцїн свої права їм, чи иньшим, ще сильнїйшим, ще зубатїйшим конкурентам. Кінець кінцем землї збирали ся в руках купки маґнатів першого калїбру, особливо таких, що з богацтвом і впливами особистими ще лучили сили і засоби, які давали їм їх урядові функції в тутешнїх краях: гетьманів коронних — то значить начальників розквартерованних тут польських військ, воєвод й старост пограничних замків — сих правдивих віцекоролїв в сих пограничних, виключених з усяких впливів центрального правительства окраїнах. Випрошені за дурничку величезні простори, в родї „пустини Умань", що займала кілька нинїшнїх повітів, поріча Сули від границь московських до устя, поріча Псла, і т. под., вони „заокругляли" ріжними меньшими додатками, і так формували ся ті величезні лятифундії, яким рівнї не було не тільки в Польщі, але і в цїлій Європі часом, і перед якими зовсїм на другий плян відступала середня або меньша панська власність. Окрім приватних лятифундій були ще великі державні землї, так звані староства, але вони роздавали ся також в досмертні держави тїсній купцї маґнатів, в користанне чисто приватно-правне, так що характером своїм і своїм господарством вони вповні підходили до приватних лятифундій. Разом взяті приватні лятифундії й сї маґнатські держави надають вповні закінчений, одностайний характер великопанського господарства всїй теригорії від середнього Побожа (Браславщини) до поріча Десни, приверненого до Польщі під час Московської усобицї „смутних часів".

Щож приносило з собою в сї краї се великопанське господарство? Що давало воно їм і їх людности в заміну за претенсії, які ставило на підставі королївських перґаменів і канцлерських печаток до тутешнїх осадників, до їх зе-

мель, які вона своєю працею розбудили з довговічного сну і своїми грудьми заслонили від наїздів татарських, зробили в диких пустинь культурні краї й накликали на них сей новий наїзд благородно-рожденних і привілеґіованих? Як відомо, се одна з дуже болющих спірних пунктів між історіоґрафією українською й польською. Польська історіоґрафія прибирає політичні й економічні здобутки польської (і ополяченої) шляхти XV — XVII в. шатою культурництва. Вона величає сей шляхетський Drang nach Osten в східню Україну XVII в. як велику культурну місію Польщі. Сї мовляв шляхтичі й маґнати залюднили порожні простори східньої України селами й містами; оборонили їх від татарських наїздів замками і залогами; своїми капіталами, працею, інтелїґенцією насадили культуру на вікових перелогах. Українська історіоґрафія пригадує на се, що шляхта й маґнати прийшли на готовеньке — коли народня, самостійна кольонїзація вже розвинула ся значно й орґанїзованою самообороною — козачиною підорвала татарські наїзди. Пригадує, що й пізнїйше кольонїзація і оборона була дїлом не так орґанїзованих заходів шляхти й маґнатів, як стихійного народнього кольонїзаційного процесу. Що привілеґіовані властителї й державцї українських просторів дуже мало вкладали і своїх капіталів і своєї працї та інтелїґенції — рідко або й нїколи не заглядаючи в свої східньо-українські маєтности, а збирали тільки через своїх арендарів і слуг овочі з селянської працї та капіталу, вложеного не ким иньшим, а таки ж селянином в свою землю. Ся суперечка зістанеть ся мабуть ще довго дражливою і болючою, і ми не будемо запускати ся в загальну оцїнку арґументів обох сторін, а приглянемо ся цікавій ілюстрації великопанського господарства в Східній Українї в переддень Хмельниччини, яку дає нам згаданий документ — а з тим кидає світло і на ті питання, що служать причиною отого спору.

Се арендний контракт польського гетьмана Станислава Конецпольского, старости — себто дожившотного державця староства гадяцького (волостей Гадяцької й Миргородської, територї кількох повітів теперішньої Полтавської ґубернії), з арендатором — шляхтичом Мартином Длуским, списаний в Гадячу в падолистї 1643 року. Конецпольський дає в аренду сьому Длускому Гадяцьку волость, з містом Гадячом і міс-

течками Лютенками і Рашівкою, з виїмком деяких другорядних доходів, на три роки, почннаючи від Водохрищ 1644 р. до Водохрищ р. 1647. За аренду сю Дзуский має платити Конецпольскому річно 18 тис. золотих польських, але з того готівкою тільки 4 тис., а решту поташом, який має виробляти в чотирох будах: в ціні 9 тис. золотих має він річно дати Конецпольскому тисячу шіффунтів або 21 лашт поташу „чистого, фарбистого, товстого, найлїпшої проби, яка б відповідала ґданському віку" і 15 лаштів т. зв. шмельцуґа, лічучи шіффунт поташа по $8^1/_2$ зл., а лашт шмельцуґи по 40 зл.; і коли б арендар випалив поташу щось понад то, то Конецпольский забирає то по тій же ціні. Очевидно, він цінував арендареви поташ значно нивше торгової ціни й заробляв на сій ріжниці (знаємо, що коло того часу в Гданську шіффунт попілу купували по 30 гр., а в правобічній Київщині по 17 — 20 гр. [1]).

Для себе полишає Конецпольский понадто такі доходи: поволовщину, десятину пчільну, „решту поборову", т. зв. відумерщину — то значить майно по умерших безпотомно підданих, одбігщину — майно по втікачах, що підуть геть без відомости уряду, коли ся одбігщина буде більша понад 10 кіп грошей (20 зл.), „викидщину", більші „заруки" (залоги) — понад копу грошей (звичайний спосіб, яким запобігало ся в тих часах якимсь злочинкам або відновленню процесу, було визначенне „заруки"), нарештї „вини кримінальнї" — за значнїйші карні вчинки й иньші більші вини (штрафи), тим часом як „злодїйська вина" — 3 копи, й иньші меньші мали припадати арендареви.

Арендар має всї доходи від гарячих напитків: Конецпольский ґарантує йому, що під час його аренди нїхто не буде курити горілки по селах без оплати доходу арендарського, не буде довозити її „з боку", анї не буде шинкувати нею, під страхом кари 10 кіп. Так само з тютюном. На весїля, хрестини і празники селяне мають право варити пиво, за оплатою арендареви, але не можуть держати те пиво в себе дома довше понад три днї без осібного позволення. А горілку на весїле та хрестини арендар має давати підданим одним грошем дешевше на кварті. В самім місті Га-

[1]) Див. Історію України-Руси т. VI с. 190 — 1.

дячу міщане мають право варити пиво і ситити меди, за оплатою арендареви, а варенне горілки Конецпольський вівставляє як монополію для себе, і передає її осібним, додатковим контрактом арендареви. Арендареви йдуть доходи з млинів, які есть тепер на Пслї й Груні, або будуть поставлені арендарем, тако ж з гути (шкляної робітні). Ріжні доходи з суду, як ми бачили, з відбігщини і приблудної худоби ідуть теж на його користь.

Обовязки панщинні контракт описує так: „пан каштелян краківський (Конецпольский) позволяє уживати роботи сільських підданих відповідно до того, як вона описана (в осібній описи, очевидно), себто вони мають нажати по дві копи якого небудь збіжа, звезти то, змолотити по дві копи. Сїно косити оден день, накошене зібрати, звезти й скидати на скирти, або замість того дати готове сїно, або грошима за віз по 15 гр.; одначе ті, що не мають коней анї волів, не обовязані возити. Хто має коней або волів, має привезти на рік два вози дерева. Від диму (хати) мають дати курку, від чотирох димів одну гуску, або за неї 6 грошей". Крім того селяне обовязані ходити з підводами — возити поташ з гадяцьких буд. Підсусїдків можна арендареви ужити на роботу в городї по черзї тільки оден раз на рік. Прясти піддані не повинні, анї не можна їм казати молотити збіже „на колоди". Міщане гадяцькі робіт не несуть нїяких, окрім тільки того, що мають возити поташ з буд, борошно до буд, відвезти мед (даний), робити роботи шарваркові коло гребель та коло укріплення міста й замку.

Будинки, побудовані арендарем — доми, броварнї, солодовнї, винницї, зістають ся його власністю. На випадок, як би волость та потерпіла спустошення від татарських нападів, війни, або „козацької своеволї", має бути зроблена арендареви знижка арендної плати. Так само, як би при розграниченню з Москвою були забрані які ґрунти. Коли б сойм за той час наложив податок від гарячих напитків (т. зв. чопове), то Конецпольский бере то на себе, що збиранне того податку в волости буде поручено тому ж арендареви. Натомість арендатор забезпечає, що піддані волости не будуть мати шкоди від його будників „в худобі, возах, свинях і конях". Буде пильнувати, аби буди арендарські не переманювали „челяди будної" з инших буд, які роб-

лять поташ на ґрунтах Конецпольского. Має також арендар стерегти того, щоб в лїсах не робили дьогтю, не пустошили їх вівцями й худобою. Щоб сусїди не забирали ґрунтів і не нарушали границь, і т. и. Нарештї за „порукавичне“ (за посередництво при контрактї) поступає арендар, в видї дарунку, що року 200 вол. панї Конецпольскій.

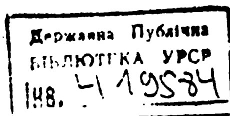
Такий зміст сього контракту. Завдяки тому, що Конецпольський вичисляє головні катеґорії доходу арендаря і ті доходи, які він зоставляє для себе, ми можемо мати з нього досить докладне поняте про господарство Гадяцької волости, що без сумнїву було типовим показчиком великопанського хазяйства тих часів в крайнїх частях Східньої України взагалї.

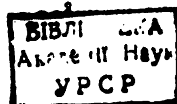
Ми бачимо, що на першім плянї стоїть експльоатація природних богацтв, ще не винищених в сїм богатім, здичілім від довгого запущення краю. В Гадяцькій волости на першім місцї фіґурує роблєнне поташу, в сусїдній Миргородській волости, також Конецпольского, робили крім поташу також в великих розмірах салїтру. Сї промисли взагалї характеризують перші кроки панського господарства в його походї на схід України в XVI — XVII вв., особливо фабрикація поташу. Великий попит на лїсові товари східньої Європи з боку Європи західньої, прокинувши ся вже в XV віцї, послужив першим імпульсом того економічного руху (спеціально — в сфері панського хозяйства), що характеризує перехід від середновічних форм натурального хозяйства до нового, грошевого, обрахованого на вивіз. На протягу XV і XVI вв. лїси земель польських, литовських, українських і білоруських експльоатували ся й рабівничо нищили ся незвичайно сильно і скоро, в напрямі від Балтийського побережа, річними системами, поступаючи все далї в глубину краю. Разом з винищеннем, з вичерпуваннем лїсових запасів росла одначе незмірно й цїна на лїсові товари й гнала покупцїв і доставцїв лїсових товарів все далї, навіть в малолїсні простори передстепової України. Незважаючи на велике віддаленне від сплавьних доріг Балтийського басейну і на розмірну бідність лїсу та дорогоцїнність його для потреб місцевого житя, в початком XVII в. починаеть ся в великих розмірах фабрикація лїсових товарів в Браславщинї, полудневій Київщинї, Заднїпровю. Панські будники —

вироблювачі ріжного будівляного матеріялу й поташу, смолярі, дьогтярі являють ся аванґардом в поході панського хазяйства в Східню Україну. Тому, що будівляного матеріялу, за великим віддаленнєм від сплавних доріг, звідси висплати було не можна, ліс експльоатуеть ся головно на поташ. Паленнє лісів „на попіл" — з якого робив ся поташ — се перший акт в траґедії насаджування великопанської культури, або — коли хочете — її прольоґ. Він не трівав довго, бо при бідности лісів і примітивних гробіянських формах їх експльоатації десять-двадцять літ поташової кампанії в сїм східно-полудневім поясї вповні вистачали на те, аби повнищити ліси так, що й не було вже чого палити далї. В полудневій Київщині, де паленнє лісів почало ся скоріше, уже в 1620 рр. вони місцями були винищені зовсїм (напр. в Білоцерківській королївщині). На Задніпровю, куди панське господарство ступило пізнїйше, ми бачимо, як от і в сїм контракті, робленнє поташу ще в повнім розгарі в 1640-х рр.

Там, де суспільно-економічні відносини вже ствердли, де селянин був прикріплений до землї, став послушним, німим інвентарем панського хазяйства, там у нас за кампанією лісовою, за розвоєм вивозу лісових товарів ішов розріст панського рільничого господарства — розвій фільварків, панщини, продукції збіжа на заграничний вивіз. Експорт товарів лісових служив прелюдією експорту збіжа, відкривав і торував йому вивозові дороги.

Так було в Західній і Західно-північній Україні. Там за усильною експльоатацією лісових товарів в першій половині і середині XVI в. (як у якім районі) йде в другій половині XVI і початках XVII вв. розмноженнє фільварків, розширеннє площі фільваркового хазяйства на рахунок хазяйства селянського, через примусову скуплю і забираннє селянських ґрунтів, незвичайний зріст рільної панщини і взагалї робочих обовязків селян, і т. д. В Східно-полудневій Україні суспільно-економічні відносини не настільки ствердли, щоб можна було від такої „сухої", наїздної експльоатації природних богацтв перейти до „інтензивної" по тодішнім понятям панської культури — то значить інтензивного видушування безплатної працї з людського інвентаря. В сфері експльоатації підданської людности приходило ся вдоволяти головно посередніми (косвенними) доходами, і вони

мають рішучу перевагу над безпосереднїм оподаткованнем, в ширшім значінню того слова, то значить — рахуючи і данні і робочі обовязки. Се були доходи з домінїальних привілеґій ріжних родів — ріжного рода реґалїй і державних прав, переданих державою привілеґіованим властителям і державцям.

На першім плянї стоїть право пропінаційне — фабрикація і продажа гарячих напитків, сей перший краеугольний камінь панського хазяйства там, де мало ще в будучности тільки розвинути ся фільваркове господарство. Переглядаючи інвентарі староств Східно-полудневої України з першої полов. XVII в., ми переконуємо ся, що „корчма", то значить доходи з варення пива, меду й горілки й їх шинковання, становила головну рубрику панських доходів — половину або й вище з загальної суми доходу староства. До них згодом прилучаєть ся і дохід від тютюну. Другу важну рубрику становить млинське право. З росповсюдженнем млинів водяних, меленне збіжа стає привілеґією поміщика: підданим не можна ставити млинів для себе, молоти на домашнїх жорнах також (хиба за спеціальною оплатою); кождий підданий має молоти збіже в млинї свого пана, і млини стають важним джерелом панського доходу. В Східно-полудневій Українї вони по корчмі становлять звичайно найважнїйшу рубрику доходу. Третю катеґорію становлять ріжні судові і фіскальні доходи, що від держави перейшли до поміщика: судові кари, заруки, доходи від спадщини і т. и.

Доходи з безпосереднього оподаткування поки що переважно натуральні. Се воловщина — дуже видатна дань, рахована різно по різних місцях: давали по одному волови з селянського тяглого господарства раз на кілька лїт, найчастїйше — раз на три роки, як каже сучасник Боплян [1]). Потім десятина від пчіл: селяне давали десятий улїй з своїх пасік що року. Роботні обовязки досить іще не великі, і серед них робота рільна не має ще особливого значіння: в нашім контрактї селяне возять дерево, посилають підводи; робота на полї й сїножати ледве чи дасть в сумі більше, як 10 днів на рік на селянське господарство. Се вказує на слабкий розвій фільварчаного панського господарства. Поки

[1]) Пор. Історію України-Руси т. V с. 221.

не було більшої панщинної праці, воно й не могло розвинути ся; а для того, щоб завести значнійшу панщину, треба було, щоб стверд сильнійше тутешній суспільний лад, щоб панська верства взяла „підданого“ в свої руки міцнійше, прикріпила його до землі. Сього до Хмельниччини пани в Східно-полудневій Україні не встигли зробити.

Ітак, беручи господарство Гадяцької волости за показчик сучасного великопанського господарства, бачимо, що воно мало дуже мало інтензивний характер — навіть оцінюючи його з становища тодішніх економічних поглядів. Воно опирало ся, з одного боку, на експльоатації природних богацтв, дуже примітивній, без яких небудь значнійших вкладів (за перенесенне поташової буди з одного місця на друге Конецпольский рахує арендареви 200 зол., і мабуть не багато більше коштувало й споряджение нової). З другого боку воно полягало в експльоатації селянського господарства і економічних засобів селянства. І се теж робило ся без великого накладу. Варенне меду, пива й горілки вело ся в формах дрібного промислу; так само гути і руди, де вони істнували, бували малозначним додатком до рільного господарства. Млини в Західній Україні в сім часї уряджують ся місцями в більших розмірах, з значнійшими вкладами — але в Східній Україні сього не було, і тут джерелом млинського доходу була виключно поміщича монополія, млинське право, а не рента з капіталу, вложеного в технїчні улїпшення, в будову такої фабрики. Нерідко бувало, що млин будував за позволеннем державця якийсь селянин і за те діставав на свою користь частину доходу, а решта йшла панови. Капіталу таким чином в таке великопанське хазяйство вкладало ся мінїмально; се дає зрозуміти і мала роля вкладів арандаря в господарство, яку грають вони в розглянenім контракті. Погляди, мовби польські пани внесли з собою в тутешне господарство значні капітали, не згожують ся з дїйсними фактами. Коли найновійший польский дослїдник східно-українського житя пише [1]: „По уставленню економічних відносин і зверхньої безпечности в західній части річи посполитої, нагромадили ся там, наслїдком сильного піднесення доходів з маетностей, показні господарські

[1] Al. Jablonowski, Ukraina III c. 265.

засоби, не малі капітали; капітали ті звертають ся власне до богатих, а пустих до того часу просторів українських земель — дальших, українних, що відкривали безграничне поле для всякого рода економічної діяльности; в початку XVII в. господарська енергія, виспливши ся на заході, переносить ся, майже вповні, до тих дївичих земель", — то такі погляди являють ся рухом назад супроти зібраних давнїйше тим самим дослїдником матеріалів про господарство українських староств. З них виходить, що се була експльоатація „суха", без великих значнїйших вкладів, і головні доходи давали корчма, млини, мито, побори з пасік і рибних ловів, виріб лїсових товарів. Культури вносилось также мало, як і капіталу: панське хазяйство гробівничо нищило природні богацтва краю, накладало руку на продукти селянського хазяйства, не вносячи нїяких улїпшень в тутешне господарство — брало тільки, нїчого не даючи взаміну.

Підставою доходу були права на землю і місцеву людність, узурповані державою й передані нею вповнї й без останку шляхтї, маґнатам — власникам і державцям. В очах місцевої людности сї права не могли бути нїчим иньшим, як узурпацією самовільною, вопіющею. Ще живе було поколїнне, що памятало, як оселяли ся тут на землях пустих, „нїчиїх", „божих" перші осади, під грозою вічних татарських нападів. Се були еміґранти з західнїх і північних українських земель, уже захоплених зубами сурового, невблаганного панщинного хазяйства. Вони шукали земель без пана і рискуючи своїм житєм і майном, оселяли ся тут, далеко від королївських замків і панських дворів, в надії, що тут вони будуть свобідні від панських претенсій. Адже нї духу нї слиху не було тут панського чи старостинського. Але коли осади розростали ся, коли старші кадри осадників встигли трохи розгосподарити ся й запомогти ся, явили ся панські аґенти, арендарі й слуги, які починали вкорочувати економічну свободу селянства й класти руку на продукти його працї. В порівнянню з панщинним пеклом Західньої України або польських земель се були зовсїм пусті, невинні претенсії. Що значило обмеженне в праві варення пива і горілки, мелення збіжа, або обовязок прийти на день під час косовиції і на день під час жнив — в порівнянню з панщинним режімом західнїх земель, де селяне працювали на

панщині по три, чотири дні на тиждень, несучи окрім того масу додаткових робіт, високі чинші й данн, ставши вповні панським робучим інвентарем, не маючи часом спочинку навіть у свята, як вони скаржили ся. В Східній Україні пани задоволяли ся мінімальними роботними обовязками, кладучи головну вагу на доходи посередні, побічні, та на експльоатацію природних богацтв. Про заведенне сильнійшої панщини не можна було думати, бо селянство на сім пункті було страшенно сторожке й дражливе і при кождім виразнійшім натяку на закріпощенне й обложенне регулярною панщиною готове було кинути свої оселї й іти сьвіт за очі. І пани вдоволяли ся такими смішно-малими на погляд сучасного шляхтича підданськими обовязками, полишаючи заведенне більш „інтензивних“ форм господарства на пізнїйше. Але на превелике здивованне їх, і не тільки їх, а навіть і пізнїйших письменників та істориків польських, — такі невинні річи, як панське право корчемне, пропінаційне, або право млинське, викликали страшенне невдоволенне серед селянства. Від найлекшого дотику панської руки воно хапало ся за зброю, счиняло бунти.

Кождий, розуміється, чув себе правим з свого становища. Шляхтич-маґнат з становища свого панського сьвітогляду, в яким виростила і виховала його шляхетська річ посполита, а селянин — в своїй оборонї свого права на продукти своеї працї і в своїй опозиції панському режіму, з яким не міг він помирити ся на старих осадах і про який не хотїв чути на нових — на тій безпанській землї, яку обробив він, полявши не тільки своїм потом, але й кровю. І тим часом, як селянин західно-українських земель сливе покірно носив тягар панщинного ярма, селянин східно-український, живучи в без порівняння лїпших економічних обставинах, в далеко лїпших достатках, не знаючи майже панщини, несучи далеко низші данні обовязки — бунтував ся неустанно против панів, люто нищив панські двори й арендарські оселї за ті нїби то й невеликі покорочення своїх економічних прав. Тим часом, як в Західній Україні шляхта, не стрічаючи нїякої серіозної опозиції (то значить — ломлячи без труду таку опозіцію, яку могли поставити селяне), додавала дні до днїв тижневої панщини, „вимишляла“ незвичайно тяжкі й високі додатки до даней і чиншів — в

Східній Україні, де підданська людність ще не стратила можности самооборони, підніїмали ся цілі повстання за такі марні річи, як обмеження права варити горілку, як млинські побори і т. и. Так зв. Самовидець в своїм звіснім оповіданню про причини великого народнього руху досить добре влучає в сей психольогічний момент — „Посполъство", по його словам, „любо во всемъ жили обфито — въ збожахъ, въ быдлахъ, въ пасѣкахъ, але однакъ—чего не звикла была Украина терпѣти—вимисли великіе были отъ старостовъ, и отъ намѣстниковъ и отъ Жидовъ—бо сами державцы на Украинѣ не мешкали, тилько урядъ держали — леда шевлюга, леда Жидъ богатит ся, по килько цуговъ коней справляетъ, вимишляючи чинши великіе, поволовщини, дуды, осипъ, мѣрочки сухія, з жорновъ плату и инное" [1]. В звісній народній думі про повстанне Хмельницького також нема памяти про панщину — людність дражнять, виводять з рівноваги такі річи, як панське корчемне право, як вибиранне мита на греблях і перевозах, побиранне оплат від рибних і звіриних ловів — все ті посередні побори з підданської людности, на якім опирало ся, як ми бачили, сучасне панське хазяйство. І завдяки кольонізаційним і політичним обставинам Східньої України: слабости привілеґіованої, панської верстви, абсентеїзму самих маґнатів і браку всяких сильнїйших опорних точок їх господарства — а се стояло в звязку з наїздничим характером їх хазяйства, — не кажучи про брак всякої державної орґанїзації, всякої політичної екзекутиви — в таких обставинах се роздражненне народне вибухає в страшенних повстаннях, які не тільки змітають з лиця землї панську верству й її хазяйство в сїй Східній Українї, але задають неулїчиму рану самій шляхетській річи посполитій.

---

[1] Лѣтопись Самовидца, с. 5.

Арендний Контракт на Гадяцьку волость на р.1644-7. Гадяч, 15 падолиста 1643 р.

Stanisław na Koniecpolu Koniecpolski, kasztelan krakowski, hetman koronny, buski, barski, kowelski etc. starosta. Stał się pewny contract między iaśnie wielmożnym iego mością panem Stanisławem na Koniecpolu Koniecpolskim, kasztelanem krakowskim, hetmanem wielkim koronnym, buskim, barskim, kowelskim etc. starostą, z iedney, a urodzonym panem Marcinem Dluskin. z drugiey strony, w ten sposób, isz iaśnie wielmożny iego mość pan krakowski puscił panu Marcinowi Dłuskiemu w arende miasto Hadiacz ze wsiami y futorami generaliter wszystkiemi do niego należącemi, z młynami na rzekach Pslie y Hroni teraz będącemi y któreby przybudował, i z karczmami,z synkami, hutą, arendą gorzalczaną po wsiach, tabaką, winami opisanemi, miasto Lutenki także z młynami na rzece Pslie y Lutenci y z inszemi accedenciami, ktoreby iego mosci należały y ktoreby do tego czasu poddani oddawali, miasto Raszawke, to iest młyny do niey należące, na lat trzy zupełne, po sobie idące.

Ktora to arenda poczyna się od przeszłego swięta Trzech Krolow w roku przyszłym tysiąc szescset czterdziestym czwartym a konczyc się będzie w roku tysiąc szescset czterdziestym siodmym o tymże czasie. Za ktorą arendę pan Dluski na każdy rok trzynascie tysięce złotych monety i liczby polskiey płacic będzie takim sposobem: Naprzod na przyszłe swięto Bożego Narodzenia powinien będzie oddać złotych cztery tysiące do skarbu iego mosci pana krakowskiego. A potym potaszu ze czterech bud, ktore sie podiął robić, tysiąc szyfuntow dwiema rathami: pierwszą rathę w roku przyszłym tysiąc szescset czterdziestym czwartym na swięto swiętego Iana Chrzciciela potaszu czystego, farbistego, tłustego, iako naywyszey próby, ktoraby pikowi gdanskiemu correspondowała, szyfuntow pięcset; drugo rathe na swięto swiętego Iendrzeia w tymże roku takze piecset szyfuntow takiegoz potaszu; ktory mu iego mosc pan krakowski przyznawac będzie kazdy szyfunt po złotych osmi groszy pietnastu. Względem zas wtorego roku na swięto Bożego narodzenia w roku przyszłym tysiąc

szescset czterdziestym czwartym przypadające złotych cztery tysiące gotowych do skarbu iego mosci zapłaci. A potym w roku tysiąc szescset czterdziestym piątym temisz rathami potasz takisz wydawac będzie: pięcset szyfuntow na swięto swiętego Iana, a pięcset na swięto swiętego Iendrzeia. Zapłaciwszy takze w tymze roku na swięto Bozego Narodzenia złotych cztery tysiące polskich do skarbu iego mosci w roku trzecim tysiąc szescset czterdziestym szostym, temiz rathami i na tez swięta po pięcset szyfuntow oddawac powinien będzie. A iezeliby ten potasz nie correspondował nayprzednieyszemu pikowi gdanskiemu, tedy pan Dluski każdy szyfynt tak dopłacać powinien będzie, iako natenczas w Gdansku naydrozey będzie płacony. Submituie się tez pan Dluski kożdego roku lasztow szmelcugi piętnaście twardey, dobrey, dobrze pokowaney, takiemi beczkami, na iakie wizerunek od iego mości pana krakowskiego iest podany, wydawać, ktora mu jegomosc po złotych czterdziestci przymować będzie. Iezeliby tez co więcey potaszu wyrobił, niżeli summa zwyż mianowana wyniesie, tedy jegomosc pan krakowski tymze targiem ten potasz płacic onemu będzie. Ten potasz y szmelcugi ze trzech bud powinien pan Dluski poddanemi, ktorych trzyma, do Myrgroda albo tam, gdzie będzie potrzeba wystawie, z cwarty zas — bukreiowskiey budy poddani mirogrodsci potasz tamze odwozic będą, a on piętną swoię przy piątnie jego mosci na kazdą beczkę podług zwyczaiu klasc bedzie. Ktore beczki maią bydz dobrze pokowane i obrenczami mocno vtwierdzane. Waruie tez to iego mosc pan krakowski, aby ieden drugiemu, ktorzy potasze robią na gruntach iegomosci, czeladzi budney nie odmawiał y owych nie przeymował. A że iedne bude bukreiowską nazwaną na ynsze mieysce sposobnieysze pan Dluski przeniesc ma, tedy gdy ią przeniesie, iego mosc pan krakowski wzglendem fundowania iey złotych dwiescie przyiąc i potrącic przy rachunku panu Dluskiemu obiecuie.

Waruie tez to pan krakowski panu Dluskiemu, aby nikt inszy podczas dzierzenia iego gorzalki po wsiach nie kurzył, oney bez wiadomosci iego, nie oddawszy dochodu arendarskiego, takze y tabaki nie przedawał, gorzalki tez z boku na sioła nie podwozil y szynkowac nie wazył się. A gdyby się takowy znaydował lub z poddanych lub z ludzi kozackich, takowi winy lidzbę kop dziesięc na pana krakowskiego przepa-

dac będzie. Miasto Hadiacz przy wolnosci warzenia piw, sycenia miodow podlug przywileiu onego, za oddaniem dochodu opisanego, a kurzenie gorzałek do woli swey iegomosc pan krakowski zostawuie. Ktore gorzalki, piwa y miody w miescie tilko pomieniony mieszczanie szynkowac maią, a ktoryby z nich podwozil gorzałkę na wsi, przez co by przeszkody miał pan dzierzawca, takowy kop dziesięc panu dzierzawcy powinien zapłacic będzie,—zostawuiąc poddanym iednak wolne piwa na wesela, krzciny y prazniki, za oddaniem dochodu zwyczaynego arendarskiego. Ktore to piwa nad trzy dni w domach swoich trzymac nie powinni bez wiadomosci pana dzierzawce albo arendarza iego. Mieliby gorzałki na wesele albo na krzciny poddany potrzebowac, tedy taniey iednym groszem kwarte powinien dac arendarz.

Pozwala tez iego mosc pan krakowski panu Dłuskiemu po poddanych sielskich robocizne według opisania to iest dwie kopie vząc iakiego kolwiek zboza y to zwiesc y dwie kopie zmłocic; siana dzien kosic y to sprzątnąc [1]), zwiesc y w sterty skidac albo tez gotowego siana dac, albo za woz siana groszy piętnaście; a iednak co koni albo wolow nie maią, wozic nie będą powinni. Drew kozdy sielanin po dwa wozy na rok, kto koni ma albo woły, przywieść powinien. Kure z dymu, ze cztcrech dymow gęs albo groszy szesc za nie. Podsadkow na potrzebe folwarkową grodną podczas dni robotnich pozwala mu iego mosc pan krakowski, aby czerhą raz tilko przez rok te roboty odprawowali. Prząść zaden z poddanych nie powinien. Nar[z]ucac na kłody młocic pan dzierzawca na poddanych nie ma. Puncta tez powinnosci ich opisane we wszystkim cale y nienaruszznie pan dzierzawca trzymac im bedzie. Miasto iednak Hadiacz od tey robocizny excypuie sie, ktorzy tilko potasze z bud y miody iego mosci pana krakowskiego, takze boroszno do bud odwozic powinni podług przywileiu im danego, tudziez szarwarki około grobel, ufundowaniem miasta y zamku. Na insze tez roboty y powinnosci nad intercize y puncta osobne podpisane pan Dłuski poddanych wyciągac nie będzie.

Excipuie tez iegomosc pan krakowski od tey arendy powołowszczyzne, dziesięcine pszczelną, reszte poborowe, odumerskie, odumersczyzny, odbiegsczyzny znaczne, dziesięc kop przecho-

[1]) В оригіналї: sprzątnosc.

dzące, zaręki większe, nad kopę, y wykidsczyzny, a mnieysze według opisania tegoz, także złodzieyska wina kop trzy panu Dłuskiemu należyc maią. Winy tez insze według opisania, miesczanom y poddanym w punktach podanego, brac będzie. Te zas winy, ktore z kryminałow pochodzą, całe wszystkie do skarbu iegomosci dochodzic maią. A te winy tak criminalne iako y inne większe, ktore sie zwysz mianowały, wojt hadiacki z burmistrzami reiestrowac, wybierac y onych znaydowac będzie.

Sądy tez wszystkie w miescie Hadiaczu przy wojcie y dwu burmistrzach w poniedziałek i piątek odprawowac sie maią y kazda sprawa w xięgi wpisana bydz ma, a od dekreta pana dzierzawcy wolna ma bydz kozdemu dekretem iego rozumieiącemu sie bydz vciązonym appelacią do namiestnika iegomosci pana krakowskiego.

Do teyze arendy Słobodki Kamienne y Bobryki przyłączam. Także przybłendne konie panu Dłuskiemu pozwalam. Budinki wszelakie przez pana Dłuskiego budowane w miescie, iako domy, browary, słodownie, winnice, przy nim po [1]) expiraciey arendy zostawac maią, poniewaz kosztem iego są pobudowane, także y zasiewki wszelakie, ktoreby się naydowały, on zbierac przy expiraciey ma; z ktorych zyta kop siedmdziesiąt, ktore przy odbieraniu arendy wziol, zostawic powinien.

A iezeliby tez w czym poddani także y miesczanie krzywde sobie od pana Dłuskiego pretendowali, tedy za zesłaniem w kozdym roku od iego mosci pana krakowskiego y za wynalaskiem tego, kogo jego mosc przyszle, vkrzywdzonym nagrode vczynic powinien. Tego tez pan Dłuski przestrzegac będzie, aby poddani od budnikow w towarach, bydle, wozach, swiniach y koniach nie ponosieli zadney szkody. Robieniu dziekciu w lasach bronic powinien y zeby dla owiec y bydła pustoszone nie były. Także granic zeby się zadna vyma w gruntach iego krolewskiey mosci przez sąsiady nie działa, przestrzegac będzie.

Czopowe iesli przez czas tei arendy na seymie walnym w Warszawie uchwalone będzie, tedy na instancią moią a pewnym contractem od ich mosciow panow poborcow nikt inszy okrom pana Dłuskiego onego nie otrzyma. Iesli tez pan Dłuski temu contractowi nie dosc czynił, wolno będzie iego mosci pa-

[1]) В ориг. pró.

nu krakowskiemu przed czasem tey arendy od niego odebrac. Waruie tesz sobie pan Dłuski, iesliby strzez Boze spustoszenie iakie tey maientnosci przypadło [1]) przez nieprzyiaciela krzyza swiętego, iako tez przez woynę, swawolą kozacką lubo odcięcie gruntow przez odgraniczenie moskiewskie, przez coby szkode iako ponosił,—yz iegomosc pan krakowski powinien mu będzie defalcacią vczynic.

Względem rekawicznego icy mosci paniey krakowskiey złotych dwiescie za kozdy rok przy zaczęciu roku pan Dluski oddawac będzie.

Co sobie strony obiedwie obiecuią strzymac pod zakładem trzynastu tysięci złotych polskich, na co sobie rękami swemi podpisawszy, pieczenci swe przylozyli. Dzialo sie w Hadiaczu die decima quinta novembris anno Domini millesimo sexcentesimo quadragesimo tertio. Stanisław Koniecpolski, castellanus cracoviensis. Locus sigilli.

Акт вписаний в книги ґродські львівські пл. Яном Прушовичем—Львів. краєв. архив кн. 396 ст. 2277-2285. Разом з ним вписано додатковий контракт на szynk gorzałczany, isz nikomu nie będzie sie godziło gorzałki szynkować ani kurzyć w mieście Hadiaczu y w Lutence tylko factorom albo arendarzom p. Dłuskiego (с. 2276.).

[1]) В ориґ. przypadła.

ПІСНЯ
ПРО
Дорошенка й Сагайдачного.

Написав В. Грінченко.

У збірці „Малороссійскія пѣсни, изданныя М. Максимовичемъ“, надруковано вперше, ще р. 1827, оцю пісню:

1. Ой на горі та женці жнуть,
А по-під горою,
По-під зеленою
Козаки йдуть.

5. А попереду Дорошенко
Веде своє військо,
Веде Запорізське
Хорошенько.

9. Посередині пан хоружий —
Під ним коничченько,
Під ним вороненький
Сильне дужий.

13. А позаду Сагайдачний,
Що проміняв жінку
На тютюн да люльку
Необачний.

17. Ой верни ся, Сагайдачний!
Возьми свою жінку,
Оддай мою люльку,
Необачний!

21. „Мені з жінкою не возить ся,
А тютюн да люлька
Козаку в дорозї
Знадобить ся.

25. „Гей! хто в лїсї? озови ся!
Да викрешем огню,
Да потягнем люльки —
Не жури ся!...“ [1])

Два прізвища маємо в цїй піснї, і вони зараз же й нагадують нам дві історичні постати.

Одна — гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний, друга — теж гетьман Петро Дорошенко.

Обидві постати дуже помітні й виразні на фонї нашого минулого життя. Обидва — люде з видатним широкоглядним розумом, добре освічені, военні таланти і не менше талановиті дипломати, незломні характери з могучою енергією, свідомі й щирі оборонцї прав рідного краю. Одному, Конашевичеви, пощастило досягти дечого для України, і він умер, окритий славою зроблених дїл, шанований і серед своїх, і серед чужих; другий, Дорошенко, програв свою справу, справу незалежної України, і зійшов з історичної арени під докори знеможеного довгою боротьбою краю серед байдужости до того діла, якому служив усе життя нещасливий гетьман, і на засланнї, невільником на далекій холодній чужинї, прожив до смерти.

Але річ в тому, що Сагайдачний умер 1622 року, а Дорошенко — аж 1698, через 76 років після смерти Сагайдачного і проживши всього 71 рік, то б то: його ще не було на світї тодї, як умірав Сагайдачний.

Вони не могли іти вкупі в одному козацькому походї, і через те пісня вимагала поясненнїв — кого саме треба в їй розуміти під прізвищами, що належали двом славетним гетьманам.

Що треба дати таке пояснення — побачив уже перший видавець пісні — Максимович. Ось що він про неї говорить:

---

[1]) „Малороссійскія пѣсни, изданныя М. Максимовичемъ“, М. 1827, стор. 18, № XIII.

„Въ сей пѣснѣ чрезвычайно хорошо выраженъ характеръ Запорожцевъ относительно женскаго пола. Подъ именемъ Сагайдачнаго должно разумѣть какого-нибудь изъ числа чиновниковъ куреня, а не того славнаго, неустрашимаго гетмана Сагайдачнаго, который былъ и дѣйствовалъ лѣтъ за 60 до предпріимчиваго Дорошенки, и въ память коего существуетъ еще и нынѣ въ Южной Россіи Сагайдачный шляхъ“ [1]).

Своєї думки Максимович не перемінив і потім. Передруковуючи, в збірці 1834 року, пісню, він дає її заголовок: „О Грицькѣ Сагайдачномъ“ і завважає: „Подъ именемъ хорунжаго, можетъ быть, разумѣется Григор. Карпов. Гамалѣя. Забубённаго-же Сагайдачнаго не должно смѣшивать съ славнымъ гетманомъ Конашевичемъ“ [2]).

Проти цїх думок Максимовичевих виступив Срезневський. Передрукувавши, з виправками, текст пісні у першому випускови „Запорожской Старины“ [3]), він у дальшому (III-му) випускови свого видання доводив, що пісня ця говорить саме про гетьмана Конашевича - Сагайдачного, а Дорошенко в їй — не Петро, а дїд його Михайло.

Тодї Максимович, у своїй розвідцї: „Изслѣдованіе о гетманѣ Петрѣ Конашевичѣ-Сагайдачномъ“, друкованій 1843 року [4]), присвятив цїй пісні і думкам про неї Срезневського окремий розділ: „О народной пѣснѣ Сагайдачнаго, относящейся не къ гетману Петру“.

На думку Максимовича, пісня ця „очевидно относится не къ гетману Петру. Самый складъ ея показываетъ, что она не изъ его временъ; а представленный въ ней гетманъ Дорошенко опредѣляетъ ея время и того удалого запорожца, про котораго она сложена.... Не смотря на то, издатель „Запорожской Старины“ эту пѣсню относитъ именно къ гетману Сагайдачному, и въ Дорошенкѣ видитъ не гетмана Петра, а дѣда его Михайла, бывшаго гетманомъ въ 1625 г. Предлагая эту пѣсню, Срезневскій говоритъ (З. С. Ч. III,

1) Малоросс. пѣсни, 1827, стор. 214.

2) Украинскія народныя пѣсни, изд. М. Максимовичемъ, ч. I, М. 1834, стор. 105.

3) Запорожская Старина, ч. I, Х. 1833, стор. 58.

4) Москвитянинъ, № 10, стр. 347—370; передруковано в „Собраніи сочиненій М. А. Максимовича“, том I, стр. 336 і далї.

стр. 106): „Отрывокъ изъ пѣсни о подвигахъ Сагайдачнаго можетъ отчасти показать мнѣніе козаковъ и отношеніе, въ какомъ онъ находился къ нимъ".

„Какое-же мнѣніе козаковъ о Сагайдачномъ, и какое его отношеніе къ нимъ показываетъ эта пѣсня — полная, а не отрывокъ? Такое толкованіе этой пѣсни показываетъ, что Срезневскій вообразилъ себѣ гетмана Сагайдачнаго самымъ отчаяннымъ запорожцемъ, на подобіе гетмана Карпа Полторакожуха, похороненнаго козаками въ горѣлочной бочкѣ.... Судя по тому, за что и какъ народная пѣсня славитъ „Наливайка — шановного пана" и другихъ своихъ героевъ, менѣе значительныхъ, — можно утвердительно сказать, что она не такъ-бы изобразила и не тѣмъ-бы помянула величаваго гетмана, оплаканнаго плачемъ запорожскаго войска и всѣхъ православныхъ".

Супроти думки Максимовичевої, що в пісні говорить ся про Грицька Сагайдачного, Срезневський питав ся: „Можетъ быть и правда; но доказательства? И почему-же о спутникѣ Дорошенка народъ, сколько мнѣ извѣстно, не знаетъ ничего, какъ между тѣмъ гетманъ Сагайдачный упоминается и въ сказкахъ, хотя и жилъ прежде Дорошенка? Помня Дорошенка, народъ, конечно, помнилъ бы и его спутника, если сложилъ о немъ пѣсню".

На це Максимович одказує[1]: „Въ то время, когда сложена была пѣсня объ удаломъ Дорошенковомъ спутникѣ, онъ, безъ сомнѣнія, извѣстенъ былъ въ народѣ. Но теперь народъ помнитъ въ пѣснѣ его имя, самъ не зная, кому оно принадлежало; да и про Дорошенка онъ едва помнитъ и знаетъ только, что это былъ славный гетманъ; а почему онъ такъ славенъ и почему сильнѣе многихъ другихъ гетмановъ запечатлѣлся въ народной памяти, того не объясняютъ и наши историки. Если Срезневскій не знаетъ о Грицкѣ Сагайдачномъ, Дорошенковомъ спутникѣ, и хочетъ доказательствъ, что пѣсня относится къ нему, то доказательства находятся въ самой пѣснѣ. На одно изъ нихъ я уже

[1]) Цікаво, що Максимович нічого не говорить Срезневському про його слова, нїби Сагайдачний згадуєть ся у якихсь казках.

указалъ: не такъ-бы отозвалась она о знаменитомъ гетманѣ! Далѣе: въ пѣснѣ представлено, что впереди Дорошенко ведетъ свое войско запорожское; по срединѣ панъ хорунжій; а за ними — Сагайдачный. Очевидно, что свое запорожское войско могъ вести только гетманъ или вождь запорожскаго войска, слѣдственно въ пѣснѣ представленъ гетманъ Петръ Дорошенко, а не дѣдъ его.... Срезневскій ссылается на одну пѣсню, гдѣ порядокъ козацкаго войска представленъ: впереди реэстровые, за ними хорунжіе, а позади куренные. Что жъ изъ этого? Грицко Сагайдачный вѣроятно и былъ куреннымъ атаманомъ въ то время.... Но у Срезневскаго выходитъ обратный порядокъ. Гетманъ, идущій передъ своимъ войскомъ, является въ званіи Бунчужнаго, которое, по мнѣнію Срезневскаго, могло принадлежать тогда Михаилу Дорошенку; а воображаемый гетманъ Сагайдачный является въ заднихъ рядахъ войска, въ ватагѣ сѣчевыхъ удальцовъ. Но если войсковой порядокъ объяснять уже изъ пѣсенъ, то въ нихъ гетманъ или военачальникъ представляется всегда впереди своего войска, какъ въ этой пѣснѣ представленъ гетманъ Петръ Дорошенко".

Далї Максимович наводить приклади з народнїх пісень (що правда, — часом і з фальшованих), які безперечно доводють його думку, а потім каже: „Срезневскій говоритъ, что ничего не узналъ въ народѣ о Грицкѣ Сагайдачномъ. Но объ немъ и справляться надо было въ письменныхъ памятникахъ, а не у современнаго намъ народа, который ничего не помнитъ о лицахъ гораздо важнѣйшихъ. Если же нужны историческія доказательства, что въ гетманство Дорошенка (дѣйствовавшаго съ 1665 по 1676 годъ) былъ Сагайдачный на Запорожьи и вѣроятно въ званіи куреннаго атамана, то я утвердительно повторю, что это именно былъ Григорій Сагайдачный, который въ 1687 году, будучи уже кошевымъ атаманомъ, предпринималъ возстаніе противъ новопоставленнаго гетмана Мазепы, взявъ сторону выбраннаго казаками въ Немировѣ Мигулы или Могилы, и который получилъ царскую грамоту отъ 14 іюня 1688 г." [1]).

Таким робом виходило, що пара „Дорошенко — Сагайдачний" трапила ся в нашій історії двічи і росплутати

[1]) Максимовичъ, Собраніе сочиненій, I, 353—356.

справу з піснею ставало власне де-далї труднїше. Це й виявилось на пізнїших дослїдах.

Більшість дослїдників, що спеціяльно або при нагодї говорили про пісню, пішла слїдом за Максимовичем.

Бодяньський, у своїй передмові до видання реєстрів війська запорозького 1649 р., каже: „Другой сподвижникъ неустрашимаго Дорошенка (Петра), навсегда связавшій свое имя съ нимъ въ народной памяти, былъ казакъ Сагайдачный, замыкавшій въ одномъ походѣ отрядъ своего гетьмана:

А позаду Сагайдачний,
Що проміняв жінку
На тютюн да люльку,
Необачний (неосмотрительный)" !

Потім він показуе девять Сагайдачних, записаних до козачого реєстру, та й каже: „Который изъ нихъ былъ именно забубеннымъ сподвижникомъ неугомоннаго предводителя храбрыхъ казаковъ, шедшаго всегда въ челѣ ихъ:

Попереду Дорошенко
Веде свое військо,
Веде запорозьке
Хорошенько,

трудно навѣрное сказать, но позволительно, кажется, догадываться, что то былъ именно одинъ изъ сихъ „реестровиковъ" [1]).

Максимович шукав пісенного героя ще серед козацької старшини; а Бодяньський бачить його вже серед простого козацтва; до двох Сагайдачних додаеть ся ще девять і справа через те не стае лекшою.

Видавцї „Историческихъ пѣсенъ малорусскаго народа" проф. В. Антонович та М. Драгоманов, проминули нашу пісню в тій частинї видання, де говорить ся про часи гетьмана Сагайдачного, рахуючи її до часів гетьмана Петра До-

---

[1]) Реестра всего Войска Запорожскаго послѣ зборовскаго договора съ королемъ польскимъ Яномъ Казимиромъ, составленные 1649 г., октября 16 дня, и изданные по подлиннику О. М. Бодянскимъ, Москва, 1875. Предисловіе, стр. XXIX — XXX.

рошенка [1]); а в своїй книжці: „Про українських козаків, татар та турків" Драгоманов просто каже, що пісня ця — про Петра Дорошенка [2]).

Але останніми часами проти цїх думок виступив відомий історик д. І. Каманїн у своїй розвідцї: „Очеркъ гетманства Петра Сагайдачнаго" [3]). Він думає так, як і Срезневський, що пісня говорить про Михайла Дорошенка і про гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного.

„Соображенія Максимовича", — каже д. Каманїн, — „не согласованы съ дѣйствительными фактами; первое его соображеніе, что народъ иначе-бы отозвался въ пѣснѣ о гетманѣ, едва ли основательно; народъ, слагавшій пѣсню о своемъ гетманѣ, въ то же время четыре раза лишалъ его власти, былъ недоволенъ его политикой сближенія съ Польшей, не понимая причины и формы этого сближенія; поэтому неодобрительный эпитетъ въ пѣснѣ не можетъ быть удивительнымъ; но его нельзя даже считать неодобрительнымъ или обиднымъ, потому что онъ опредѣляетъ извѣстный несчастный случай съ гетманомъ, неосторожно наскочившимъ на вражескій лагерь, какъ увидимъ ниже. Второе соображеніе о мѣстѣ гетмана, хорунжихъ и куренныхъ атамановъ въ рядахъ войска во время похода козаковъ, правильное вообще, не приложимо къ Петру Сагайдачному по слѣдующей причинѣ. Пѣсня изображаетъ не вообще походъ козаковъ, а ихъ Хотинскій походъ 1621 года, въ частности. Походъ этотъ описанъ участвовавшимъ въ немъ краковскимъ каштеляномъ Яковомъ Собѣскимъ, близко знавшимъ Сагайдачнаго и принимавшимъ мѣры, по порученію польскаго правительства, къ успокоенію козачества, которое волновалось подъ Хотиномъ и грозило оставить лагерь. Изображая событія подъ Хотиномъ, Собѣскій говоритъ, что козаки пришли на театръ военныхъ дѣйствій сами безъ Са-

[1]) У передмові до другого тому „Истор. пѣсенъ" вони кажуть: „не сохранилось и пѣсенъ о такомъ лицѣ, какъ гетманъ запорожскій Петръ Сагайдачный" (стор. II).

[2]) „...Правобічний гетьман Дорошенко, той, що про його в пісні співаєть ся: „веде своє військо хорошенько", піддавсь туркам" і т. д. (53).

[3]) Друкована в „Чтеніяхъ въ историческомъ обществѣ Нестора лѣтописца", кн. XV, вип. 1, 1901, стор. 3 — 32.

гайдачнаго, и Дорошенко (Михаилъ, избранный въ гетманы въ 1625 г.), начальствовавшій надъ козаками, тотчасъ же извѣстилъ лично польскихъ вождей о своемъ прибытіи съ войскомъ; гетманъ же Сагайдачный въ это время находился въ Варшавѣ и оттуда уже прибылъ въ польскій лагерь; узнавъ о приходѣ своихъ козаковъ, онъ отправился къ нимъ, но потерялъ слѣдъ и наскочилъ на турецкій лагерь; турки погнались за нимъ, стрѣляли въ него и ранили въ руку; гетману угрожала опасность попасть живымъ въ руки враговъ...; Сагайдачный бросилъ коня и скрылся въ лѣсу; изнемогавшій отъ раны, опасавшійся каждую минуту быть отысканнымъ, онъ нѣсколько дней просидѣлъ въ лѣсу, пока, наконецъ, ему удалось выбраться оттуда и возвратиться въ свой лагерь. Козаки считали Сагайдачнаго погибшимъ и выбрали на его мѣсто Бородавку. Возвратившись, Сагайдачный былъ встрѣченъ козаками съ радостью; его снова признали гетманомъ.... Такимъ образомъ, пѣсня вѣрно передаетъ главнѣйшія обстоятельства похода: войско въ самомъ дѣлѣ тогда велъ не Сагайдачный, а Мих. Дорошенко; Сагадачный же, отыскивая по слѣдамъ козацкій лагерь, дѣйствительно, находился позади войска" [1]). До цього автор додає: „Правда, въ пѣснѣ поется, что и Сагайдачный присутствуетъ въ войскѣ и участвуетъ въ походѣ; но отъ пѣсни нельзя требовать точности": вона могла попсувати ся і т. и.

Але трудно згодити ся з шановним істориком, нїби пісня „вѣрно передаетъ главнѣйшія обстоятельства похода".

Що було інтересного, значного для народнїх мас у тому, що Сагайдачний заблукавсь у лїсї, а потім таки натрапив на своїх? Таких випадків у ті часи траплялo ся безлїч, і не були вони нїчим дивним. Народ зазначає в своїй поезії тільки такі історичні події, що чимсь за для його важні, а чим важний був такий випадок? Може особою самого популярного гетьмана, що стояв на чолї українського народу? Але ж життя Сагайдачного було дуже багате на видатні, важні події, — через що ж народ не оспівав безмірно важнїші речі в життї Сагайдачного, що мали вагу для життя самого народу, напр., взагалї його боротьбу з

[1]) Чтенія въ истор. о-вѣ Нестора лѣтописца, XV, в. I, 1901, стор. 29—31.

мусульманським ворогом і з-окрема те, що він зруйнував невільницький ринок — турецький город Кафу, де стільки лило ся українських невільничих сліз і відкіля Сагайдачний вернув додому силу визволенихъ невільників [1])? Ці люде, росходючи ся по всьому простору вкраїнської землї, скрізь мусили розносити славу Сагайдачного і от-же — вона не озвала ся в пісні. Або от, напр., його попередній подвиг — як він зруйнував р. 1605 турецький город Варну [2]). Про цю подїю навіть пісня склала ся [3]) і все ж у її ні одним словом не згадано того, хто стояв тодї на чолї справи! Народ, маючи перед себе всю довгу адміністраційну, культурну і военну важну і осяяну славою дїяльність Сагайдачного, ні одним словом віле його не згадав і вчепив ся б тільки за такий дрібний факт, що гетьман зблукавсь у лїсї? Це неприродно.

Далї. Уже коли народови схотїло ся згадати піснею нещасливу блуканину Сагайдачного в лїсї, то він так би її й згадав, а то ж у пісні, опріче нічим не важної згадки про

---

[1]) Яку вагу надавали тодї цьому фактови — видко з оцього уривку з книги К. Саковича „Вѣршѣ на жалосный погребъ Зацного Рыцера Петра Конашевича Сагайдачного" (1622):

За своего гетманства взял в Турцех Мѣсто Кафу:
Ажъ и сам Цесаръ Турскій былъ в великом страху:
Бо му Чотырнадцать тисячъ тамъ люду збилъ,
Катарги едины налилъ, другіи потопилъ.
Много тогды з неволѣ Христіанъ свободилъ:
За што го Богъ з Воинствомъ его Благословилъ.
Бо за найболшую нехъ собѣ нагороду
Почитаетъ Рыцеръ: кгды кого на Свободу
Вызволить: за што грѣховъ собѣ отпущене
Одержитъ: а по Смерти в Небѣ вмѣщене.

Дано було навіть малюнок того, як Сагайдачний „Кафу воевал". (Див. копію з його й цїх віршів у збірцї М. Максимовича: „Кіевлянинъ, книга третья, на 1850 годъ" (М., 1850), між сторінками 152—153).

[2]) Як що тільки це справдї його дїло. Так думають Максимович, д. Каманін (Чтенія, 5—6) і проф. В. Антонович (Историч. дѣятели юго-западной Россіи, I, 4). Але є доводи проти того, що він тодї був гетьманом, — див. розвідку д. О. Чайковського: „Початки гетьманованя П. К. Сагайдачного" в „Наук. збірникови, присв. проф. М. Грушевському", 251.

[3]) Див. „Истор. пѣсни малорусск. народа" Антоновича й Драгоманова, I, 245, № 49.

ліс, нема ні одвісінької риси, що хоч трохи нагадувала б цю подію. Факт, який за Собеським подає д. Каманін, такий, що Сагайдачний одбивсь од війська, ззблукав ся, наскочив на турків, вони його поранили, він знемагає від рани, тікає, — подія трагична, а в пісні про це не згадуеть ся й словечком: її сміховинний герой не з турками має діло, а міняє жінку на тютюн та люльку! Де ж тут „вѣрная передача главнѣйшихъ обстоятельствъ похода"? Хиба бути пораненому і проміняти жінку це одно?

Далі. Д. Каманін подає справу з приходом війська козацького під Хотин так, що козаки прийшли туди сами, без Сагайдачного, що Михайло Дорошенко, „начальствовавшій надъ козаками, тотчасъ-же извѣстилъ лично польскихъ вождей о своемъ прибытіи съ войскомъ; гетманъ-же Сагайдачный въ это время находился въ Варшавѣ" і прибув уже згодом.

Ні, справа була не так.

Ось як оповідає про неї в своїх мемуарах той самий Яків Собеський, що з його звісток користував ся й д. Каманін [1]). Польське військо стоїть під Хотином і не має „ніяких звісток про військо запорозьких козаків" (стор. 58). Ходкевич нетерпляче дожидає їх. Коли це приїздить Сагайдачний. „Конашевич", — каже Собеський, — „вертав ся з Варшави, їздивши туди в посольстві до короля, і привіз своїм бажану відповідь і певну надію на те, що прибудуть козаки в табір до Ходкевича". (58). „Одначе", — додає мемуарист, — „вікчемніші з їх за приводом мерзеного Бородавки або — ліпше мовлючи — скинувши з себе всяку зверхність, ростеклись по Поділлі та Молдавії та й почали грабувати" (59). Пізніше довідуємо ся (61), що козацьке військо було в той час біля Сорок та Оргієва — плюндрувало там. Сагайдачний зараз же поїхав назустріч козакам, щоб привести їх (60). Тим часом прибув до польського табору Михайло Дорошенко послом од козаків, прибув без війська, але зо звісткою, що воно скоро прибуде (61). Мабуть він розминув ся з Сагайдачним, бо той забарив ся в до-

---

[1]) Див. „Мемуары, относящіеся къ исторіи Южной Руси. Переводъ К. Мельникъ (подъ редакціею В. Антоновича)", вып. II (К., 1906), стор. 58—66.

розї: з їм трапила ся саме ота нещаслива пригода в лїсї (64), що про неї пише д. Каманїн. Козаками ж тим часом командував Яків Бородавка. Нарештї Сагайдачний вибрав ся з лїсу, поблизу Могилева переїхав Днїстер і прибув до козацького табору; Бородавку скинуто[1]) і Сагайдачний **сам привів** запорозьке військо до польського табору під Хотин (66).

З усього цього виходить, що Михайло Дорошенко зовсїм не командував козаками, бо в їх старшим був Бородавка. Та й не посилали б козаки Михайла Дорошенка послом, коли б він був хоч би й наказним гетьманом: старший над військом зостаеть ся з військом, командує їм, а не їде послом. Можно ще спитать ся: а хто ж вів козацьке військо **до** Сорок і Оргїева, з України? Коли стати на тому, що це був не Сагайдачний[2]), то хто ж? Відомостей про це не маємо. Та все ж не впадає це на Мих. Дорошенка. Бо коли б він вів військо з самого початку з України, командував їм, то не було б козакам потреби вибірати Бородавку: у їх уже був би старший. Коли думати, що Мих. Дорошенко був на чолї козацького війська в походї з України **до** Оргїева й Сорок, то маємо нову суперечність: адже та нещаслива подїя з Сагайдачним у лїсї, на яку кладе таку вагу д. Каманїн, трапилась не тодї, а пізнїше: **після** Оргїева й Сорок, на походї до Хотина, а ми вже знаємо, що цей похід козаки відбували спершу під командою Бородав-

---

[1]) З наказу Сагайдачного його забито в кайдани, а потім, обвинуваченого в багатьох злочинствах, покарано на горло під Хотином. (64). Підхоже до цього росказано справу і в инших авторів. Див. „Лѣтописецъ или описаніе краткое знатнѣйшихъ дѣйствъ"... у „Сборникѣ лѣтописей, относящихся къ исторіи южной и западной Руси" (Кіевъ, 1888), стор. 5;—Грабянка, 26;—Величко, т. I, Приложенія, 6 та 13. У „Краткомъ описаніи Малороссіи" росказано в загальнїшій формі, але теж без суперечности з Собеським (Див. „Лѣтопись Самовидца", київське видання, 216).—Див. ще „Собраніе сочиненій" Максимовича, I, 369.

[2]) Цікаве одначе оце місце з мемуарів Я. Собеського. Сказавши, що приїхав до польського табору П. Сагайдачний, вернувши ся з Варшави, автор дає його характеристику, і, між иншим, каже: „Воював ся він переможно з татарами на степах перекопських і в Криму і *тепер* захопив отари (стада) на широких пасовищах і одняв у татар, що вертали ся, награбовану на Руси здобич". (Мемуары, 59. Курсив—мій). Коли це — **тепер**? Тодї, як вертав ся з Варшави і їхав до Ходкевича?

чиною, а потім — Сагайдачного, що виїхав їм назустріч. Таким робом за ввесь козацький похід з України до Хотина ми не знаходемо ні одного такого випадку, коли б Михайло Дорошенко був на чолї війська, а Сагайдачний позад його [1]). А через те можно сказати, що коли в пісні говорить ся про Дорошенка й Сагайдачного, то це не можуть бути ні Михайло Дорошенко, ні Петро Конашевич Сагайдачний, це — якісь зовсїм инші Дорошенко й Сагайдачний.

Д. Каманїн бачить у піснї ще один відгук з життя гетьмана Сагайдачного, а саме — в бурлацько-гультяйському вчичкови гумористичного козака — в тому, що він проміняв жінку на тютюн та люльку [2]). Кажучи про те, що епітет „необачний" дає пісня Сагайдачному через те, що він необачно наскочив на турків, він говорить далї: „Эпитетъ этотъ могъ имѣть и другое основаніе: современники говорятъ о большой страсти гетмана къ любовнымъ похожденіямъ". Справдї, і Яків Собеський згадує про це, але яку вагу це має для нашої піснї? Адже в піснї маємо не кавалера, охочого до „любовныхъ похожденій", а гультяя-бурлаку, що зовсім не хоче мати дїла з жінками, що й ту, яку мав, проміняв на тютюн та люльку, бо йому „з жінкою не возить ся".

„Пѣсня правильно также указываетъ", каже далї д. Каманїн, — „на предпочтеніе гетманомъ жизни боевой передъ жизнью семейной, если слову „променявъ" дать значеніе „предпочелъ"; мы, дѣйствительно, видѣли, что Сагайдачный все свое гетманство провелъ въ войнахъ и походахъ, а въ семьѣ бывалъ лишь рѣдкимъ гостемъ".

Але так виясняти слово „проміняв" нема змоги, бо в піснї змальовано справдї міну, про це говорить ся зовсїм виразно і не двозначно: „промінявши жінку на тютюн та люльку", Сагайдачний поїхав, а той, роздумавши ся, почав гукати йому вслїд:

---

[1]) Такого випадку не знаємо і в инші часи життя Сагайдачного, та про це не кажу, бо д. Каманїн прикладає пісню тільки до Хотинського походу.

[2]) Див. „Чтенія", 31.

„Ой верни ся, Сагайдачний!
Возьми свою жінку
Оддай мою люльку!..“

Це вже не „предпочелъ“, коли хазяїн люльки хоче розмінять ся назад...

З біографії Сагайдачного нам невідомо нічого, що хоч трохи, хоч здалека нагадувало б такий факт. Д. Каманїн одначе спитуєть ся найти таке. Він каже: „Отношенія между супругами остаются тайной, и въ нихъ не могутъ не показаться странными два обстоятельства“. Перше таке: „Самуилъ Величко, пользовавшійся старыми козацкими лѣтописями, говоритъ, что гетманъ передъ смертью „распорядилъ имѣніе свое на церкви, на шпиталѣ, на школи и монастыри, кромѣ жены своей“ (т. I, прилож., стр. 50)“. Цим д. Каманїн хоче сказати, що мабуть між Сагайдачними, чоловіком і жінкою, була якась неприхильність, ворожість і виявилась вона тим, що Сагайдачний, уміраючи, нічого не відказав жінці. Але це просто непорозуміння.

Відома річ, що Сагайдачний одказав свій маєток на громадські справи і за те був славлений од сучасників [1]), але це зовсїм не значить, що він не зоставив нічого своїй жінці. Ми знаємо з певного документа, що Сагайдачний, умі-

---

([1] Маетность свою роздалъ, едину на Шпиталѣ,
Другую зась на Церквы, Школы, Монастырѣ.
Итакъ все споряднвши, живота доконалъ,
При Церкви Братской честно въ Кіевѣ пок.ованъ.
Вкотрое ся Братство, зо всѣмъ Войскомъ вписалъ,
И на него Ялмужну значную отказалъ.
С того Гетмана кождый Рыцеръ нехъ ся учитъ,
Якъбы тыжъ мѣлъ на свѣтѣ тотъ живот свой кончитъ.
Ото онъ въ Вѣрѣ своей Святой трвалъ статечне,
И ойчизны своей боронялъ тыжъ мєнжне.
И маетностю добре своею шафовалъ,
Не на костки, и карты, и збытки оберталъ.
Але, яко есь слышалъ, на речи добрыи,
Души его по смерти барзо потребныи.
Видѣлъ онъ и Лвовское Братство, хоть далеко,
Церковъ ихъ въ Мѣстѣ надѣлилъ, неледаяко:
Суму значную грошій до Брацтва легковалъ,
А жебы науки тамъ были: пилне жадалъ.
(„Вѣршѣ на жалосный погребъ... Сагайдачного“ К. Саковича. Голубевъ, Исторія кіев. дух. акад., I, прилож., 33).

раючи, дбав про неї. Виконати свій тестамент він приручив двом громадським людям: митрополітови Іову Борецькому та своєму наступникови на гетьманстві Олиферови Голубови. Записуючи на Львівське братство гроші, що відказав небіжчик, ці два посмертні віднорученики Сагайдачного кажуть у записови: „Вѣдомо чинимъ... ижъ мы Іовъ Борецкій... вес-полъ изъ Паномъ Олиферомъ гетманомъ и всѣмъ рицерствомъ Войска Его Кор. Милости Запорозского... отъ вѣчное памяти и славы несмертелное годного Гетмана... пана Петра Конашевича Сагайдачного... будучи обраны отъ него самого *жонѣ* и повиннымъ его опекунами и всее худобы и маетности, ведле уподобаня и остатнее воли его, которою въ духовници остатнимъ тестаментомъ запечатовалъ и спорядити велѣлъ, шафарми и вѣрными диспозиторми... [1]). У цьому документі не сказано нічого про те, що саме Сагайдачний одказав жінці, бо це є не тестамент, а запис на Львівське братство, і не тут про це говорити; але було б дивно думати, що Сагайдачний, давши „опекунами“ своїй жінці двох найзначніших людей у краї, разом з тим нічого б їй не відписав [2]). Що ж до згаданої звістки Величка: „распорядилъ имѣніе свое на церкви, на шпиталѣ, на школи и монастырѣ, кромѣ жены своей“, то три останні підкреслених слова треба розуміти так: „опріче того, що зоставив жінці своїй“.

Згадуючи жінку Сагайдачного в иншому місці, Величко говорить про неї в такому тоні, що не дає ніякої змоги догадуватись про якусь неприхильність між нею й чоловіком. Ось його слова: „А Сагайдачного полумертвого, безъ жадной публѣки смирно въ Кіевъ въехавшого, тилко въ дворѣ своемъ плачущая встрѣтила и приняла жена его“ [3]).

У тому ж тоні говорять і вірші Касіяна Саковича, ректора шкіл київських у Братстві, складені на „жалосный погребъ Зацного Рыцера Петра Конашевича Сагайдачного“:

---

[1]) Узято з Ставропігіяльного львівського архиву. Див. „Кіевлянинъ, издав. М. Максимовичемъ“, кн. III (М. 1850), 174–175.

[2]) Порівн. слова проф. В. Антоновича: „Въ началѣ слѣдующаго года 10 апрѣля 1622, Сагайдачный скончался въ Кіевѣ, раздѣливъ по завѣщанію свое имущество между женою и братскими школами“. (Историческіе дѣятели Юго-Западной Россіи, I, 7).

[3]) Величко, I, приложенія, 37.

Недивъ Цная Малжонко жеся обливаешъ
Слезами, и отъ жалю праве омдлѣваешъ.
Бось утратила своего Малжонка милого,
Кролю и Посполитой речи вычливого...
Для негось и ты у всѣхъ людей была славна,
А теперъ твоя свѣча ясная южъ згасла.
Южъ ся съ тобою вѣчне Другъ твой розлучаетъ,
Богу тя въпродъ въ опеку, и Войску вручаетъ [1]).

Або ось які слова дае автор до уст мертвому Сагайдачному, що віби прощаеть ся з труни зо світом:

„Южъ ся с тобою нынѣ вѣчне розлучаю
Дорогая Малжонко, зъ жалемъ тя жегнаю:
В подземный отхожу край тѣломъ почивати,
Хиба ся ажъ на Судѣ будемъ оглядати...
Дай нам Боже зъ собою тамъ ся оглядати... [2])

Звісно, у тих обставинах, у яких складали ся й читали ся вірші Саковича, автор не міг казати нічого прикрого ні за-для жінки Сагайдачного, ні за-для самої памяти непохованого ще гетьмана; але все ж, коли б у подружжя Сагайдачних було таке прикре життя, як натякае д. Каманїн, — не наполегав би так Сакович на щирі й любовні між їми почування. І взяті вкупі з усїм иншим, вірші цї безперечно нахиляють до тіеї думки, що не в життї Сагайдачних треба шукати матеріялу для нашої пісні.

Нїчого важного не можно бачити і в другому пункті, що виставляе д. Каманїн, а саме, що Анастасія Сагайдачна „не долго вдовствовала по смерти Сагайдачного. Въ 1624 г. она была уже замужемъ за шляхтичемъ Иваномъ Піончиномъ“ [3]). Що ж тут дивного, що вона через два роки після смерти першого чоловіка стала жінкою другому? Хиба мало й тепер бачимо таких, що живуть добре, люблються, а помре подружжя, то людина находить собі инше? Тодї ж, коли через повсякчасні війни чоловіки ще в молодих лїтах разу-раз прощали ся з життям, вдови мабуть ще частїше

[1]) Голубевъ, Ист. кіев. дух. ак., I, прилож., 33—34.
[2]) Голубевъ, 34—35.
[3]) Помилка, — треба: Піончинським. Див. Кіевск. Стар. 1892, VII, 118.

йшли вдруге заміж. Так саме нічого надзвичайного не бачимо і в тому факті, що колишня Сагайдачна, а тепер Піончинська, учинила наїзд на добра п. Федора Даровського: це було в ті і пізніші часи такою звичайною річчу навіть серед жіноцтва, що робити з цього якісь виводи про прикру вдачу Анастасії Сагайдачної в подружньому житті нема ніякої змоги [1]).

---

[1]) Кажу тут про цю річ через те, що під час суперечок на засіданні Українського Наукового Товариства в Київі з приводу мого докладу на тую ж тему, що й ця розвідка, д. Каманін пояснив цю справу так, що де ж було Сагайдачному вижити з такою жінкою, що навіть „занималась разбоемъ": перед такою проявою, мовляв, і великого воїна Сагайдачного „опускались руки". Супроти такої думки я дозволю собі подати частину характеристики тодішніх жінок, вибяту з праці великого знавця взагалі побуту і з-окрема шлюбних справ минулих віків на Вкраїні. Ось вона:

„Воля і повноправність української жінки надавали їй характер сили і енергії, невідомий в тих сторонах, де жінка невільницею. Навіть у домашньому житю українська жінка не була тільки господинею, що „сиділа завсіди дома і пряла свою пряжу", усе, що обходило чоловіків, не було чужим і для жінок. Вирядивши чоловіка на війну, жінка заступала його в орудованню маєтностями і підданими, боронила їх від злих сусідів, а коли траплялось, що татарин або инший який ворог несподівано впадав у край, вона скликала круг себе слуг — оружних людей, надївала панцир і сміло давала відсіч ворогам, як се не раз чинила, прикладом, слуцька княгиня Настася, що в 1505 і 1506 рр. прогнала татар від Слуцького замку, а в 1508 р. оружною рукою відбила напад Мих. Глинського, що хотів був силоміць узяти її замуж за себе. Було тоді чимало й таких жінок, що відповідно тодішньому своєвольному вікови, ціле життє провадили в безперестанних нападах на сусідські маєтности, водячи за собою не малі „пошти" оружних людей з гарматами і гаківницями, руйнували чужі замки, самі часто попадали в облогу, не слухали соймових і королївских наказів, коли король посилав проти них повітові рушення, вони й їм давали відсіч. Оттака була між иншими в XVI ст. на Волині землянка Ганна Барзобагата-Красенська, що за подібні вчинки накликала на себе декрет баніції, а в XVII ст була така княгиня Софія Ружинська, що в 1609 р., зібравши пошт в 6000 чолов. кінних і піших, із гарматами, сурмами і розвиненими корогвами, штурмом узяла замочок Князів Корецьких, М. Черемошну, перебила чимало тамошніх міщан і зрабувала їх добро". (Л. Маячанець. Про шлюб на Україні - Руси в XVI—XVII ст. Л., 1906, стор. 8—9). Див. іще: О. Левицкій, Анна-Алоиза, княжна Острожская Кіев. Старина, 1883, XI, 329—332); — Dr Antoni J., Niewiasty kresowe (W., 1883): Wstęp і далі біографії згаданої Борзобагатої-Красенської та ин. По правді каже автор про ті часи: „Szano-

Таким робом усе, що ми знаємо про життя Сагайдачного з жінкою, не дає нам ніякого права списаву в пісні історію тулити до гетьмана Сагайдачного; уся пісня, на мою думку, говорить зовсім не про його і не про Михайла Дорошенка.

Того самого 1901-го року, якого надруковано розвідку д. Каманіна, проф. В. Перетц оповістив друком новий варіянт пісні про Дорошенка й Сагайдачного. Він знайшов його в писаному польським алфавитом рукописови, датованому 1718-м роком, але складеному може й трохи раніш [1].

Ось її текст:

Hoy na hory żęcy znut,
  da dolom dolom da dolinoiu kozaki idut.
Meże niemi trÿ Hetmany,
  szto wedut woysko zaporoske dolinami.
Odyn Hetman Doroszeńko,
  szto wedet woysko zaporyskie choroszenko.
Drugi Hetman Sachaydacznik,
  szto shubiw trysta kozakow, zly nieobacznik.
Treci Hetman Drohozdenko,
  szto wedet woysko Moskowskie borozdenko.
Idut Lachy dorohami:
  zakryczuc, kliknuc wam „Pomay boch" za horami

---

waliśmy bialoglowę o tyle, o ile nam silą nie tylko moralną, ale i fizyczną zaimponować mogla. Matrona rezolutna zaznawala więcej miru, latwo znajdowala stronników, ogól patrzyl poblażliwie na jej wybryki. Mlodą jednak dziewczynę tractowano z pewnem lekceważeniem" і т. д. (Wstęp, 6).

Серед такого громадянства вчинки такі, як пані Сагайдачної-Піончинської не то не були нічим дивним, а хиба могли привабити до неї.

[1] В. Перетцъ. Замѣтки и матеріалы для исторіи пѣсни въ Россіи—у „Извѣстіяхъ Отдѣленія Русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ 1901 г." Тома VI-го кн. 2. Рукопис належить Імперат. Публичн. Бібліотеці, з збірки Залуського, у каталозі позначений: „Rudnickiego Domin. wiersze różne, i niektóre pieśni na noty położone", 56 карток у чвертку довгастого нотного формату. Вірші й пісні українські, записані польським алфавитом, і польські. „Согласно датѣ на л. 29", — каже проф. Перетц — „можно относить составленіе сборника по времени около 1713 г.". але пісні записано не однаковим письмом. а найменше чотирма, — через те можно думати, що збірка ця почала складати ся раніше за 1713-й рік.

Pomahay Boch kozaczenkom,
sztob odkryknuli da z samopalow Laszenkom.(83).

Видимо — це та сама пісня, що й у Максимовича: на це показує метр [1]), деякі рифми і почасти зміст.

Зважаючи на те, що текст цей читаеть ся труднїше, нїж текст Максимовича, і що в йому історичні риси менше затерто, я вважаю його за давнїщий од Максимовичевого і безумовно ближчим до первісного, початкового тексту.

Що ж бачимо в йому про Сагайдачного?

Історії з жінкою нема зовсїм, замісць чотирьох куплетів, присвячених Сагайдачному в пізнїщому варіянтї, тут маємо тільки оце:

Drugi Hetman Sachaydacznik,
szto shubiw trysta kozakow, zly nieobacznik.

Перше, що ми тут помічаемо, — те, що „Сагайдачник" їде вже не позад війська, а посерединї, або може й зовсїм окремо від двох других гетьманів. Це зовсїм руйнує думку д. Каманїна, нїби варіянт Максимовича, поставивши Сагайдачного позад війська, тим зазначае історичний факт, що Сагайдачний їхав до Хотина позад свого війська, забарившися в Варшаві.

І варіянт проф. Перетца зве „Сагайдачника" необачником, але з иншої причини: „shubiw trysta kozakow". З біографії Сагайдачного ми такого факту не знаемо, не знаходимо його і в тому випадкови під час хотинського походу, до якого (випадку) д. Каманїн прикладае пісню. Яків Собеський так описує цю подїю, мов би Сагайдачний був сам тодї, як заблукав ся, і не видко, щоб там кого небудь під той випадок убито [2]), та він назустріч козакам і поїхав не з ко-

[1]) У співі мусило бути так:
Гой на горі женцї жнуть,
Да долом, долом,
[Долом] да долиною
Козаки йдуть.
Меже ними три гетьмани,
Што ведут військо,
[Військо] запорозьке
Долинами.

[2]) Мемуары, II, 64.

зацьким, а з польським військом [1]),—через те, коли б навіть він і не сам був, як наскочив на турків, — все ж він не міг „згубити триста козаків“, коли цїх козаків з їм не було.

Нарештї — треба завважити ще от що. „Гетьман“ називаєть ся тут не „Сагайдачним“, а „сагайдачником“. Сагайдачник — то чоловік, що робить сагайдаки, назвище ремесника [2]); звичайно, можно так назвати й того, що носить сагайдак. Попереду я навів уривок з передмови Водянського до козацького реєстру 1649 р. і звідтїля видко, що прізвище „Сагайдачний“ було поширене серед козацького війська. При такій його популярності, як би герой нашої пісні справдї його мав, — було б дивно, як би його перекрутили на „сагайдачник“, а надто коли б цим героєм був такий уславлений чоловік, як гетьман Петро Конашевич Сагайдачний. Більше підстав думати, що це прізвище „сагайдачник“ просто приложили через щось до якогось зовсїм иншого чоловіка.

Таким робом усе це, взяте вкупі, впевняє нас, що пісня і в варіянтї проф. Перетца не дає нїяких підстав до того, щоб прикласти її до вславленного гетьмана.

Але варіянт цей дуже важний одвїєю річчу: третій „гетьман“ називаєть ся в їй „Drohozdenko“. Прізвище „Дрогозденко“ для вкраїнської мови чудне і не зрозумїле, але досить проспівати куплет

Treci Hetman Drohozdenko
szto wedet woysko
[woysko] Moskowskie,
borozdenko

на відомий голос цієї пісні, щоб зразу ж побачити, що співний ритм зробив „Дрогозденка“ з „Дрозденка“. Таким робом третій гетьман був „Дрозденко“.

В історії відомо це прізвище, маємо навіть двох Дрозденків. Один, брацлавський сотник, грав незначну ролю під

---

[1]) „Ходкевичъ... отправилъ его за Днѣстръ на встрѣчу козакамъ, съ двумя легкими хоругвями въ сопровожденіи Молодецкаго, родственника Любомирскихъ“. Ibid, 60.

[2]) Див. вірші Климентієві: „О сагайдачникахъ, що сагайдаки (або темъ по-простій мовячи) луки робятъ козацкие“. (Основа, 1861, I, 212).

час, як скинуто Брюховецького з гетьманства (1668); те, що ми про його знаємо [1]), не дає змоги прикладати до його нашу пісню. Другий Дрозденко (Дрозд) нам цікавіший.

Це було 1665 р. На лївобічній Українї гетьманував Брюховецький, на правобічній Тетеря, польський прихильник. Народ його не любив, не хотїв бути під Польщею і раз-у-раз повставав. Лютий ворог українцям, Чарнецький ходив з польським військом і карав повстанцїв. Але він умер, і повстання вибухло з більшою силою. Народ збірав ся ватагами, вибірав собі отаманів, що звали ся полковниками, та й бив ся з поляками. З отаких отаманів був і Дрозденко, брацлавський полковник, що мав тисячі зо три війська, досить дикого гультяйства, незгіршого за свого полковника, що не тільки воював ся з поляками, але й грабував своїх. По веснї Дрозденко під Брацлавом побив добре Тетерю. Той положив булаву. Тодї повиступали охочі за неї вхопити ся.

Перший, такий самий, як і Дрозденко, був Степан Опара, що звав себе ведмедївським полковником. Злигав ся з татарами, що були тодї на Вкраїнї, оповістив себе гетьманом. Але й Дрозденкови хотїло ся того ж і він виступив ворогом Опарі. Та третїй кандидат на гетьманство був визнїший за їх обох. Це був черкаський полковник і генеральний осавула в Тетері Петро Дорошенко. Кожен з трьох претендентів мав своє військо.

Переважив Дорошенко. Опару скинуто і одвезено до короля в тюрму. Опарине військо приняло Петра Дорошенка за гетьмана.

Але звичайно — Дрозденко на те не міг пристати: він же сам хотїв би бути гетьманом. Що правда, — він досї робив нїби з під руки в лївобічного гетьмана Брюховецького, нахиляючи правобічні городи під царську руку, але тепер не од того був, щоб і самому гетьманувати. І він, як каже лїтописець, „контрував з Дорошенком“ і навіть „чрезъ сердюка едного, на стражи у Дорошенка бывшого, викралъ былъ булаву Дорошенкову“ [2]).

---

[1]) Величко, II, 163.—Костомаровъ, Руина, 213.
[2]) Величко, II, 136.

Та на тому не перестало. На Поліссї виступив знову третій претендент: овруцький полковник, як він себе звав, або „гультяй нѣякійсь“, як зве його Самовидець, — Децик. Він назвав ся гетьманом і „усе Полѣся спустошивъ“.

Дорошенко мусив бороти ся і з Дрозденком, і з Дециком. Боротьба була ще гірша тим, що Дрозденкови допомагав, хоч і погано, гетьман з московського боку. Нарештї Дорошенко таки взяв Дрозденка в Врацлаві, а потім вигнав Децика на лївий бік Днїпра [1]).

Таким робом прізвища Дрозденка й Дорошенка Петра поєднали ся в нашій історії так, що коли в піснї говорить ся про Дрозденка й Дорошенка разом, то вже цей Дорошенко ледві чи буде хто инший, як гетьман Петро. Тим самим діеть ся й те, що згаданий у піснї „сагайдачник“ нїяким чином не може бути гетьманом Петром Сагайдачним. Але хто ж він був?

Коли датувати описану в піснї подїю 1665 роком, то це міг бути третій претендент на гетьманську булаву. Таким третім у цїй боротьбі за неї був спершу Степан Опара, а після його — „гультяй нѣякійсь“, що назвав ся гетьманом і усе „Полѣся спустошивъ“, — Децик. У піснї про „сагайдачника“ говорить ся тільки що він „shubiw trysta kozakow“; в історії нам невідомо нї про Опару, нї про Децика такого спеціяльно зазначеного факту. Але, звісно, документи чи лїтописи могли й не запотувати тієї подробицї, яка здала ся інтересною авторови піснї, — неможливого в цьому нїчого нема. Що ж до самого факту, то і Опара і Децик під час боротьби за гетьманство стільки „губили козаків“, що могли „згубити“ й спеціяльно триста — при якійсь нагоді.

У піснї про всїх трьох „гетьманів“ говорить ся, що вони ведуть „woysko zaporoskie“. Термін „запорозький“ ужито тут у тому значенні, що і в гетьманському титулї, де писано: „гетманъ войска запорозкого“, то б то слово це значить не те, що військо було спеціяльно з Запоріжжя, а тільки, що воно було козацьке. Таким робом усї три „геть-

[1]) Подробиці всіх цих авантюр див.: „Лѣтопись Самовидца“ (київ. вид.), 86—90, 264, 265; — Грабянка, 188, 189, 270; — Сборникъ лѣтописей, 23, 24; — Величко, II, 89, 135—136; — Jerlicz, II, 106—107; — Костомаровъ, Руина, 76—94, та инш.

мани“ ідуть з козацьким військом — і справді всї три претенденти на гетьманство мали його. Але далї вже говорить ся, що Дрозденко „wedet woysko Moskowskie“. Виходить нїби суперечність. Але це так тільки здаєть ся. Річ в тому, що Дрозденко виступав як московський підданий і підхиляв городи під царську руку, — автор піснї мав через те підстави назвати його військо разом і „запорозьким“, і „московським“. Пояснене таким способом, це місце в піснї дає ще новий довід до того, що пісня говорить справдї про гетьмана Петра Дорошенка і його боротьбу з двома иншими претендентами.

Є в піснї ще одна подробиця, що трохи показує на той же час. Кінець піснї такий:

> Idut Lachy dorohami:
> zakryczuc, kliknuc wam „Pomay Boch“ za horami;
> Pomahay Boch kozaczenkom,
> sztob odkryknuli da z samopalow Laszenkom.

Доладу не розбереш становища. Видко тільки, що ляхи кудись ідуть і кричать козакам: „помагай Бог!“ Це привітання може мати тут значіння звичайної формули прощання, як от „бувай здоров“, або що, але не справжнього бажання божої помочи од прихильних ляхів; що між ними й козаками прихильности не було, видно з того, що пісня зараз же бажає, щоб козаки відповіли ляхам кулями з самопалів.

Я вже згадував, що польське військо ходило тодї по Вкраїнї, караючи повстанців. Але саме в той-же час король Ян-Казимир засварив ся з коронним маршалом Юрієм Любомирським, дійшло до військової справи, і король звелїв польському військови вертати ся з України в Польщу [1]). Таким чином саме в той час, про який говорить, на мою думку, наша пісня, „ляхи“ справдї йшли з України і козаки справдї могли мати бажання послати їм навадогінцї кілька добрих куль з самопалів.

Таким робом варіянт проф. Перетца безперечно говорить про гетьмана Петра Дорошенка і брацлавського Дрозденка, а всї инші подробицї, що маємо в піснї, не супере-

[1]) Костомаровъ, Руина, 84.

чуть тому, щоб пристосувати її до боротьби трьох претендентів на гетьманство, боротьби, що відбула ся 1665 року і скінчила ся Дорошенковою перевагою.

Нам лишаеть ся ще поглянути на лїтературну історію нашої пісні.

Найдавнїший її варіянт маемо в рукопису 1718 року. Форма цього варіянту не е формою українських народнїх пісень і більше наближаеть ся до форми писаної поезії [1]). Маемо варіянт не з народнїх уст, а з рукопису, з збірки віршованих річей безперечно писаної, а не устної лїтератури. Усе це дае нам підстави думати, що початковий текст цього твору склав ся серед письменних людей, а не серед народнїх мас. Але 1718 року цї вірші вже положено було на голос, їх уже співано. Ми маемо право сказати це не через те тільки, що збірка, звідки їх знаемо, е збіркою річей, здебільшого положених на ноти, а також і через те, що в текстї стоїть там не „Дрозденко", а „Dro*ho*zdenko" — така форма могла появити ся тільки через співання.

Та у всякому разї варіянт цей в устах співцїв до нас не дійшов, до нашого часу дожила ця пісня в иншій редакції — у тій, яку ми знаемо з книги Максимовича.

Що цей варіянт був на при кінцї XVIII в. популярний — на це ми маемо свідоцтва у Котляревського: пісня про Сагайдачного згадуеть ся вже в першому виданнї „Енеїди" (у III піснї), а що це була саме наша пісня, видно з двох пізнїших згадок Котляревського у IV та VI піснях поеми [2]). Одначе згадки Котляревського не дають нам мате-

---

[1]) Уже як ця стаття друкувала ся, автор одібрав од відомого знавця віршу академика Ф. Є. Корша листа, в якому високоповажаний академик теж цїлком висловлюеть ся за те, що в грунтї віршової форми нашої пісні положено польський вірш, трохи змінений під пером українського автора. Складаю на цьому місцї мою найщирішу подяку Ф. Є. Коршеви за його цїнні уваги про цю справу.

[2]) Описуючи троянські співи, Котляревський каже:

Да сидя люлечки курили
І курникали пісеньки:
Козацькі гарні запорожські,
А які знали, то й московські

ріялу, щоб одновісти на питання: де саме була популярна ця пісня, — чи серед української интелігенції, чи серед народу. Того-ж року, що й збірка Максимовича з нашою піснею (1827), І. Кулжинський видав свою „Малороссійскую деревню" і там росказує, що він не міг досягти того, щоб йому заспівали на селі пісню про Сагайдачного [1]).

Коли ми поглянемо на відомі нам варіянти Максимовичевої пісні, то побачимо, що всїх їх три: два у Чубинського [2]) та один у Головацького.

Під першим варіянтом Чубинського зазначено: „Изъ Рук. сборн. П. А. Кулиша". Чи записав цю пісню Куліш з народнїх уст, чи просто виписав до свого зшитку звідкілясь — невідомо. У першому томі „Трудовъ" Чубинського надруковано ще матеріяли з тієї ж рукописної збірки Куліша — все це речі зовсїм не народні, вірші релїгійного змісту [3]). Може бути, що й пісня про Дорошенка та Сагайдачного не есть записом з народнїх уст. До того ж Кулїшів варіянт е властиво те самісїньке, що й варіянт Максимовича — перемінено тількп три слова [4]). Другий варіянт Чубинського підписано: „Новицкій". У передмові до І тому

Вигадували бридецьки.
Про Сагайдачного співали...

(Див. видання 1798 р., част. III, стор. 4, строфи 2—3).

В иншому місцї:

Цекул Пренестський коваленко
В Латію з віськом так же пхавсь;
Так Сагайдачний з Дорошенком
Козацьким віськом величавсь.

(Видання 1809 р., част. IV, стор. 43).

Нарештї в VI частинї, строфа 4:

Ось як богинь я укараю:
Пошлю вас в Запорожську Січ;
Там ваших каверз не вважають,
Жінок там на тютюн міняють,
Вдень пяні сплять, а крадуть вніч.

[1]) Що правда — він прохав про це дївчат, і вони вимовлялись нїби тим, що це не дївоцька пісня. (Див. „Малоросс. деревня", 121—122). Але ж відомо, що дївчата співають і не самих дївоцьких пісень.

[2]) Труды, V, 958—959, № 45.

[3]) Див. стор. 163—166, 172, 176—181.

[4]) У рядку 7-му замісць „Веде" стоїть „Військо", у 19-му замісць „мою" — „тютюн", у 27-му зам. „потягнем" — „закурим".

„Трудовъ“ читаемо про І. Новицького: „имъ-же сообщено въ распоряженіе экспедиціи болѣе 3,000 пѣсенъ (считая въ томъ числѣ и варіянты), собранныхъ имъ и доставленныхъ ему разными лицами“ [1]). Знову цілком невідомо ні хто, ні від кого записав варіянт. А тим часом текст його — знов таки це текст Максимовича з двома маленькими відмінами, тільки що спереду притулено до його зовсім механично новий початок [2]).

Усе це примушує думати, що обидва варіянти Чубинського просто йдуть од друкованого Максимовичевого тексту: у Куліша цей текст трохи поправлений, у Новицького —попсований.

Найдалі від Максимовича стоїть варіянт Головацького. Ось він:

Ой па горі женці жнуть,
А по під горою, по під зеленою
Козаки йдуть.

Поперед пан Хоронжий ідет,
Чорним кониченьком, чорним вороненьким,
Сильной, дужой.

По середині Кисильо пан ідет,
Чорним кониченьком, чорним вороненьким,
Сильной, дужой.

А на заді Сагайдачний ідет,
Що проміняв жонку за тютюн за люльку,
Злий, небачний.

---

[1]) Чубинскій, Труды, І, Предисл., XV.

[2]) Рядок 3-ій так: „Та по-під крутою“, ряд. 9-й зам. „По середині“ — „А за ним іде“. Початок же притулено такий:

О й по горі та дубина,
А в долині та ліщина,
О й там моя мила коноплі брала,
Заблудила.
Ой на горі да женці жнуть,
А в долині косарі жнуть,
А по-під горою і т. д.

Далі все так, як у Максимовича, опріче згаданого. Не трудно побачити, що додані рядки (всі їх тут підкреслено) зовсім механично причеплені з початку пісні, змістом до неї не тулють ся, ламають, калічуть її форму і дають такі недобрі вислови, як „косарі жнуть“.

„Ах верни ся, Сагайдачний,
Ах, верни ся, злий, небачний,
Возьми собі жонку, верни мені люльку,
Неадобачний".

„Мені твоя жонка не ладит ся
Козак у дорозі,
При дорозі люлька
Знадобит ся.

Як кто в лїсї обізвет ся,
Я викрешу вогню,
Люльку закурю,
Не журю ся" [1]).

Варіянт дуже попсований і що до змісту, і що до форми віршової, і що до мови: покалічено слова (небачний, неадобачний), двом прикметникам надано московську форму (сильной, дужой), утулено двічи „ах", чуже вкраїнській народній поезії. Усе це вкупі показує, що пісню взято не з народніх уст, а виписано з якого рукопису або принаймні перенято від письменного чоловіка. Відомо ж, що в Головацького багато е взятого з рукописів або від письменних людей, — мабуть і цей варіянт саме такої породи.

До цього всього треба додати, що й Максимович, перший друкуючи цю пісню, нїчого не каже про те, звідки він її взяв.

Таким робом, поки що не маємо доводів того, що пісня ця поширена була серед народнїх мас, хоч її маршовий ритм натякає, що вона могла вживати ся серед козацтва.

Я вже казав, що ми не маємо нї одного варіянту тексту того типу, що знайшов у рукопису проф. Перетц. Варіянт же Максимовича дуже відрізняеть ся від рукописного тим, що він викидае зовсїм другу половину пісні, викидае Дрозденка, з сагайдачника робить Сагайдачного і замісто згадки про триста згублених козаків становить гумористичну історію з проміняною жінкою.

Історію цю причеплено до пісні зовсім механично і з її змістом власне нїчим не звязано. Епізод цей так дуже ви-

[1]) Головацкій, Народныя пѣсни галицкой и угорской Руси, I, 26, № 21.

ростае, що бере чотирі куплети з семи і заслоняе собою все инше в пісні. Таким робом пісня втрачае ту єдність героя і акції, які такі характерні для народньої пісні.

Змістом своїм історія з проміняною жінкою нагадує нам усякі мандровані сюжети, що раз-у-раз вештають ся з писаної лїтератури до устної народньої і навпаки, хоч ми й не можемо показати паралелїв до цієї теми [1]). Тоном своїм ця історія найбільше підходить до наших старих гумористичних віршів, витвору бурсацько-бакалярської музи, що так добре вміла виставляти в гумористичному вбранні найповажнїші особи й події. Може бути, що й склав ся цей епізод само в тих гуртах, де компонували ся ті вірші. Якого Сагайдачного розумів тут автор чи автори епізоду, — трудно сказати. Може бути, що кружляв у нас тоді анекдот про якогось иншого Сагайдачного, що міняв нїби то жінку, може автор епізоду розумів і гетьмана Петра Конашевича. Як що цей варіянт пісні вироблив ся десь у XVIII-му віці [2]), коли жива память про гетьманів Сагайдачного й Дорошенка вже зникла, — дуже легко могло стати ся, що якийсь вихованець мандрованої бакалярської музи, доточуючи до пісні сміховину про проміняну жінку, думав, що мова тут про гетьмана Конашевича [3]). Та як би там не було, у всякому разї в епізоді цьому нема нїчого історичного і до

---

[1]) Коли не рахувати таких далеких, як історія з проданою жінкою в казках на тему: краще біду зазнати замолоду, ніж на старість (лїтературу теми див. у моєму „Отзывѣ о сочиненіи А. Н. Малинки: „Сборникъ матеріаловъ по малорусскому фольклору"... Отд. оттискъ изъ „Отчета о первомъ присужденіи премій им. Н. В. Гоголя" Академіи Наук, стор. 40) або історія з „Тисяча й одніеї ночи" про Алі-Нур ед-Діна і прекрасну Маріям (див. німецьке видання М. Генінґа, т. XV, стор. 5 і далї).

[2]) Рукописний варіянт 1713 р. кострубатий і важкий формою, варіянт типу Максимовича вже легенький і вишлїхтуваний, — значить він пізнїший результат пробування пісні проміж людьми.

[3]) По всіх лїтературах можно знайти багато прикладів того, як письменники, беручи теми з минулого життя, зводили докупи людей, що жили зовсім не в один час. Щоб не зоставати ся без прикладу з українського письменства, нагадаю, як Костомаров у своєму „Саві Чалому" заставляє цього гайдамаку XVIII в. розмовляти з Острянинцею, що жив у XVII в. „Въ февралѣ 1838 г." — каже Костомаров у своїй автобіографії, — „я... въ теченіе трехъ недѣль сотворилъ „Саву Ча-

справжнього гетьмана Сагайдачного він так саме притуляеть ся, як і до кожного иншого.

Зводючи докупи все сказане, можно про нашу пісню думати так:

Форма її показує, що складено пісню не серед народніх мас, а вийшла вона з під пера письменного чоловіка. Чи вона в гурту цїх письменних людей перейшла потім до широкого вживання народнього, — ми не знаемо. Одначе все ж вона припала до вподоби досить великому колови людей, співала ся серед його довго і дожила до нашого часу. Найблизчим до початкової редакції її треба вважати текст зо згаданого рукопису 1718-го року. Він показує, що пісня ця говорить про гетьмана Петра Дорошенка і його конкурента в справі добування гетьманства — Дрозденка, то б то — про події 1665 р. Треба думати, що й складено цю вірщу-пісню десь скоро після цїх подїй, коли ще всї їх памятали. Мабуть уже геть пізнїще, десь у XVIII в., як події цї затерли ся в живій памятї людській і ймення та натяки первісної редакції перестали вже бути зрозумілими співцям, — одпала друга половина пісні і замісць неї притулив ся гумористичний епізод про якогось Сагайдачного, що проміняв жінку. Епізод цей одначе нїчим не стосуеть ся до вславленого гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного.

1907.

лого", взявши содержаніе изъ извѣстной народной пѣсни, но сдѣлалъ большую историческую ошибку, произвольно отнесши событіе, воспѣваемое въ этой пѣснѣ, къ первой половинѣ XVII в." (Литературное наслѣдіе, 31). І в наш час відомий драматург Карпенко-Карий історію з Бондарівною і паном Каньовським перекинув з XVIII в. аж на початок повстання Богдана Хмельницького.

Нові матеріяли до біографії Костомарова.

Написав **Олександр Грушевський.**

В петербурськім місячнику „Былое“ в книжці за серпень надруковано нові матеріяли під заголовком: „Признанія Н. И. Костомарова въ III Отдѣленіи“ [1]). Матеріяли сї мають певне значіннє не тільки для біографії самого Костомарова, але й для загальної характеристики течій і напрямів тодїшньої київської української інтелїґенції Правда, треба признатись, що саме походженне отсих матеріялів кидає на їх певну тїнь підозрінь: досить тільки згадати, в яких умовах написана ся відповідь Костомарова і яким важким тягаром впало несподїване нещасте на плечі молодого вченого. Се відбило ся на тоні сієї відповіди. Розбераючи її критично, легко зазначити певну тенденцію доказати, що ніякого товариства чи гуртка не було в дїйсности, а коли і являла ся про се гадка, то лише у одного Гулака, та й остільки не глубока і поверхова, що про неї нема чого багато говорити. Ся тенденція, дїйсно, дає себе відчувати в відповіди Костомарова, але по за тим лишаєть ся певне число фактичних вказівок, які, доповняючи наші відомости про культурні течії того часу, кидають сьвітло на певні сторони тодїшнього життя.

---

[1]) В тій же часописи надруковано в 1906 р. під заголовком „Изъ исторіи общества св. Кирилла и Меѳодія“ також дуже цікаві матеріяли (№ 2, сс. 65 — 67).

З отсих фактичних вказівок я вйберу на сей раз ті, що кидають сьвітло на славянські інтереси українського суспільства; тему сю зачепали поверхово чи більш глубоко і ранійше деякі вчені, але звичайно в певнім звязку з подібними течіями в російськім суспільстві і через те місцеві специяльно-українські прикмети втрачували свое значінне, відходили на другий плян. А між тим сї місцеві специяльно-українські прикмети мають велике значінне в виясненню походження українського славянофільства.

Між членами Кирило-Методиївського гуртка дїяльно і самостійно займали ся науковими питаннями в сфері славістики два: Гулак [1]) та Костомаров, перший з Дерита, другий — з Харкова, з двух цїлком відмінних кутків, відмінных осередків культурного і наукового життя. Серед яких умов виникли у Гулака симпатії до славянства — ми властиво не знаємо. Не знаємо також, чому приписати інтерес Гулака до славістики, чи впливу певної людини, чи самостійному ознайомленню з науковою лїтературою славістики. В Києві Гулак займав ся науковими розвідками в сфері славістики і результатом сих його самостійних занять звила ся наукова праця — „Юридическій бытъ Поморскихъ Славянъ"; задумана ся праця досить широко і в тодїшній молодій ще та небогатій славістицї вона була б гарним придбаннем. Вула б — але книжка, цїлком приготована до друку, не була видана через нещасте 1847 р.

Більше ми знаємо про розвиток славянофільства у Костомарова. Сей молодий вчений на пять років старший Гулака, перейшов в Київ з цїлком вже виробленим науковим сьвітоглядом, ясними науковими завданнями і ясними симпатіями до певних тем з минулого життя рідного краю. І славянські симпатії привіс Костомаров вже виробленними і готовими до Київа з Харькова.

Для вироблення українського славянофільства Харків мав деякі специяльно-вигідні умови. Перший універсітет в південній Росії, де було досить виходцїв — славян, він мав числити на певний контінґент місцевих студентів-славян, а може бути і на певне число студентів-славян

[1]) Новійша біографія Гулака написана Семевським — в виданню „Галлерея Шлиссельбургскихъ узниковъ" I (1907 р).

закордонних. На се було звернено увагу при самім закладанню харківського універсітета, хоч і не вповні було переведено в життє. Але все ж таки — навколо було багато ще відгомінів славянського життя і побуту, в сих славянських оселях в Слобожанщині та Новоросії заховали ся ще і останки рідної славянської мови, пісні та звичаїв, і місцевому збирачу-етнографу між українським матеріялом попадали ся під руку і відгоміня сербської пісні і натяки на спеціяльні прикмети південно-славянського життя.

Легко зрозуміти, що серед таких обставин в місцевій українській інтеліґенції швидче, ніж де инде, мусили прокинутись певні славянські симпатії. Збуджуеть ся і росте цікавість до минулих часів славянського життя, до сегочасного славянського побуту, до славянських літератур. Корсун згадував, як вони колись з Костомаровим зачитували ся кримськими сонетами Міцкевича і як Костомаров навіть переписав їх у свій зшиток; Костомаров дещо і перекладав з польського віршами. Більш уваги звертала на себе чеська література в звязку з тим зрістом самосьвідомости національної, який проявив ся у чехів в початку XIX в. З Краледворського рукопису уривки перекладають віршами Костомаров і Метлинський, а Срезневський — ще поки славіст-аматор, не фаховець — починає науково студіювати і перекладати сей твір. З Коляра і Челяковского також перекладають Метлинський і Корсун; останній з дуже цікавими примітками, де висловлює свої погляди на славянське единанне.

Се перша стадія українського славянофільства: цікавість до історії, етнографії та сегочасних літератур славянських, студіовання та переклади. Мало людей перейшло від того до самостійної наукової праці в сфері славістики, але і таке славянофільство кладе певну ознаку на харківський гурток українських письменників молодшої ґенерації.

Характерним та цікавим доповненнем сих безпосередніх симпатій до славянства являеть ся ідея славянського споріднення. Ціле славянське племя звязане між собою братерськими звязками, походить з одного спільного кореня і в своїм сегочаснім побуті має дуже багато спільного. Де хто звязує з сим також і дуже ріжке підкресленне сієї братерської спільности та єднання поруч з піднесеннем

основної ріжниції між своїм славянським та чужим не-славянським, германським. І відгомін таких поглядів на славянське братерство і славянське спорідненне ми знов знаходимо у харківських письменників українців — в віршах Метлинського, в примітках Корсуна до перекладів з чеського, в етноґрафічних паралелях Срезневського — в його збірничку „Словацкія пѣсни". Всюди дає себе відчувати ясне розумінне ідеї славянського спорідненя, славянського братерства, хоч і без відтїнку ворожнечи до не-славянського, чужого, ґерманського або що.

Таким чином і безпосередні симпатії в відносинах до славянства і цікавість до славянських літератур і певне заінтересованне сучасним славянським побутом — ми все се знаходимо у українських письменників харківського гуртка. Лишаєть ся ще звернути увагу на оден відтїнок, який так яскраво дає себе почувати в славянофільськім напрямку російської суспільности. Я назвав би се політичним славянофільством. Справа в тім, що національна культура славянських племен Балканського півострова розвивала ся в тїсній стичности з візантійською культурою, в сфері її впливів. Удїляючи сербам і болгарам свої культурні здобутки, візантійські „ромеї" нїколи не забували зайвий раз підкреслити свою культурну вищість та дорікнути славянам за їх некультурність та неосьвіченість: робили се і візантійські патріархи і візантійські імператори і ріжні вищі і низші урядники. Розуміть ся, се обурювало та ображало славян і через те виробляєть ся і яркою надїєю стає мати нарешті власну славянську державу, власного славянського царя і власного славянського патріарха. В часи розцвіту ся надїя стає більш близькою до осягнення і здїйснення, в часи занепаду та безсилля — більш далекою мрією, але вона завше жиє, жиє глубоко в серці. Майже в переддень Косова, під час розцвіту — в пануванне Іоанна-Александра Болгарського і Стефана Душана Сербського — ми бачимо мов останнє fortissimo сеї славянської надії, остільки близької до здїйснення, що сї володарі славянські приймають візантійські тітули, заявляють про повну незалежність і сподїваються ся повного забезпечення своєї власти. Як відомо, славянам не довело ся скласти власних держав і сї надії, як здавало ся, остільки близькі до здїйснення — переходять в будучність,

то більш близьку, то потім — більш далеку. Треба було чекати помічника, що виведе славянські племена з сумного стану занепаду і дасть їм можливість утворити власні славянські держави, власні славянські культури. Як до инших народів приходить черга боротьбы з турками, на сї народи звертають ся і надії славянської людности Балканського півострова: була се угорська держава, польська і нарештї — московська. Від них сподівають ся певної помочи, щоб вигнати турків, реставрувати старі славянські держави і знов почати самостійну культурну та державню працю. І чим гірше жило ся тепер, тим більш яскраві і ясні надії похладали ся на будучність. Останнею в сїй черзї держав була московська, до неї відносили давні пророцтва про північний нарід, про ξανθὸν γένος — русий рід, з якого зробили потім руський рід, від неї чекали помочи, щоб почати знов самостійне культурне і державне життє.

Але коли сї славянські надії мали на увазї лише поміч далекої північної держави, щоб знов закласти огнище самостійного культурного життя, там, на півночи розуміли се цїлком инакше. Замість далекого, яскраваго, напів леґендарного, напів ідеального царства розуміли се як просте, негайне прилученне славянства до московської держави або до петербурзької імперії, з їх спеціяльними умовами державного і полїтичного життя. Надія і мрія ставала реальністю, але багато при тім втрачувала. Досить релефно висловив сї гадки московського славянофільства Вадим Пассек, коли на відїздї Срезневського в велику славянську подорож, згадав про будучий розцвіт славянського життя, коли „все, въ чемъ сохранилась капля славянской крови, „все будетъ чувствовать однимъ чувствомъ, думать одну „думу, идти всей массой и силой къ одной цѣли, руково„димой однимъ Русскимъ царемъ“.

Ми бачили, таким чином, три головні моменти в розвитку славянофільства: первістний науковий і лїтературний інтерес; далї — розцвіт ідеї славянського єднання та братерства; нарештї полїтичні тенденції московського славянофільства. Коли для перших двох моментів ми маємо певні паралелї в діяльности і поглядах українських письменників, то для полїтичного славянофільства, як його розуміли на півночи, ми не заходимо на півдні ніякихъ симпатій, або співчуття. Замісць прилу-

чення славянства до істнуючої вже петербурзької імперії, ми знаходимо у членів Кирило-Методіївського гуртка цілком иньше розуміннє будучого стану славянських племен. Кожний славянський нарід має становити зовсім самостійну автономну одиницю з самостійною національною культурою. Приймаючи, що „духовное и политическое соединеніе славянъ есть истинное ихъ назначеніе, къ которому они должны стремиться", сї українські славянофіли Кирило-Мет. гуртка зараз же підкреслюють, що „вступающія въ союзъ отдѣльныя племена являются равными членами съ сохраненіемъ своей самостоятельности... такъ чтобы каждый народъ составлялъ особую Рѣчь-Посполитую и управлялся не слитно съ другими, такъ чтобы каждый народъ имѣлъ свой языкъ, свою литературу, свое общественное устройство"... Тут, в сїй програмі (вона дійшла до нас в російській редакції) ще не вимовлено голосно назви тієї форми державного ладу, при якій 8—9 автономних славянських одиниць могли б жити разом, поруч себе, не втручаючись в чуже життє та не гальмуючи чужого розвітку; се слово було вимовлено потім — федерація. Легко бачити, яка велика ріжниця між політичними мріями сих українських славянофілів Кирило-Мет. гуртка і більш реальними поглядами московських славянофілів політичного напрямку.

Далї, політичне московське славянофільство вважало можливим прилученнє славянства до російської імперії в її теперішнїм станї, з її спеціяльними прикметами державного і культурного життя. В програмі Кирило-Мет. гуртка знов ясно і виразно піднесена негайна потреба основних реформ, щоб суспільне життє будучої славянської федерації засновало ся на прінціпі — „всеобщее равенство и свобода и никакія различія сословій" — висловлючись словами програми. Таким чином се було різким осудом тодїшньому суспільному ладу, з кріпостним правом передовсїм. Більш загальні уваги про віру Хрістову, яка має бути „основаніемъ законодательства и общественнаго порядка" або що „правленіе, законодательство, право собственности и просвѣщеніе у всѣхъ славянъ должно основываться на святой религіи Господа нашего Іисуса Христа" — сї загальні уваги про далекий моральний ідеал не можуть заслонювати для нас сей реальний засуд темним сторонам тодїшнього

суспільного російського ладу. Не всї однаково почували гостре обуренне супротив кріпостного права наприклад; була ся ріжниця також і між членами Кирило-Мет. гуртка. Цїкаво зауважити, що на допитї питали Гулака про оден уривок з його працї про поморськихъ славянъ, де підкреслено було важке становище невільників славян та великі розміри ганебного торгу невільниками; слїдчі допитували ся у нього: „почему вы... старались показать положеніе „рабовъ въ древней Россіи въ самомъ ужасномъ видѣ?" Але все ж таки Костомаров і Гулак були синами дїдічів, Кулїш був з заможньої козацької родини, і всю гостроту безпосереднього обурення супротив кріпацтва висловив в сїм гуртку — великий поет України, сам селянин з походження.

Сї дві головні прикмети — федеративний устрій та представленне про негайну потребу основних реформ — різко відріжняють українських славянофілів Кирило-Мет. гуртка від московських славянофілів. Для більш повного виясненя умов, серед яких склало ся се українське славянофільство, треба звернути увагу на слїдуючі факти.

Властиво ми дуже небогато маємо з автентичних паперів Кирило-Мет. гуртка, з листування членів, з проґрам та статутів. Того, що прибуло останнїми часами, не дуже багато, хоч в дечим се і поповнює наші відомости. Що не раз кидало ся в вічи при читанню та студіованню проґрам Кирило-Мет. гуртка — се велика близькість його творцїв до ідей та образів святого Письма. І не тільки сї постійні заяви, що евангельскі норми мають лягти въ основу всього будучого життя славянского союза, що кожний славянин повинен „свои дѣйствія сообразжать съ евангельскими правилами любви, кротости и терпѣнія", що все, що не згожуеть ся з евангельскою етікою — має вважатись іморальним чи „безбожним"; близькість до Святого Письма дає себе почувати в образах і виразах, узятих з сього богатого джерела; дає себе почувати і в офіціальних — так сказати — паперах і в приватнім листуванню членів між собою. І коли читаєш, як, наприклад, цїле славянство має „вмѣ„стѣ братскою семьею принять живое участіе въ движущей„ся сферѣ образованности человѣчества, дабы явиться предъ „судіею съ незарытымъ въ землю талантомъ" — мимоволї згадуєш тон, вирази і образи творів і памфлетів містичної

і пієтистичної течії в життю росвійського суспільства в початку XIX в. Вплив сієї літератури відбив ся і своїми улюбленими ідеями і своїм звичайним тоном і виразами на писаннях і листах творців Кирило-Мет. гуртка.

Остання моя увага — се містичне значінне, яке надаеть ся в сих надіях і мріях — культурному осередку українського народа — Київу. Ось цікавий уступ — „когда всѣ „славянскіе народы воспрянуть отъ дремоты своей, пре„кратять пагубныя раздѣленія, угаснетъ всякая семейная „ненависть, сильные обнимутъ слабыхъ, свободные, благо„родные, согрѣтые любовію ко Христу, единому царю и учи„телю, соберутся славяне съ береговъ Волги, Дуная, Вислы, „Ильменя, съ морей Адріатическаго и Камчатскаго, въ Кі„евъ, градъ великій, столицу славянскаго племени, воспо„ютъ гимнъ Богу на всѣхъ языкахъ своихъ и представите„ли всѣхъ племенъ, воскресшихъ изъ настоящаго униженія, „освожденныхъ отъ чуждыхъ цѣпей, возсядутъ на горахъ „сихъ, загремитъ вѣчевой колоколъ у св. Софіи... Вотъ „судьба нашего племени, его будущая исторія, связанная „тѣсно съ Кіевомъ, и оттого-то твою душу наполняетъ чув„ство таинственно-святое и вмѣстѣ съ тѣмъ сладостное, „какъ надежда, и вмѣстѣ томительное, какъ долгое ожида„ніе. Вѣрь мнѣ, это будетъ, будетъ, будетъ! Ты странникъ „въ Кіевѣ и предчувствуешь будущее возрожденіе внуковъ „своихъ — крови своей, и всякій славянинъ, кто ни при„будетъ въ Кіевъ, тоже чувствуетъ: ибо здѣсь подвимнется „завѣса тайны и явится неизвѣстное“ [1]).

Київ, дійсно, дуже богато бачив і пережив на своїм віку: про се нераз згадували українські письменники; Метлинський каже з сумними спогадами —

у Києві всьому, всьому начало:
та і старий, старий же він козак!

Важаючи дати в віршах короткий огляд головних моментів історії українського народа, Костомаров починае з часів розцвіту Києва, далеких та яскравих —

---

[1]) Былое, 1907, VIII. с. 200—201.

було колись — між всіма городами
старий наш город Київ чепурився...

Він мав певні моменти занепаду і яскравого розцвіту, але завсіди був осередком культурного українського життя. Він захоплював своєю старовиною та згадками про далеке минуле, зачаровував відгомінами минулого життя. Ось, наприклад, Максимович — ботанік-фаховець, хоч з міцними й глубокими симпатіями до літератури: він переходить до Київа, але завсіди згадує Москву; він почуває себе поки що в Київі чужинцем, але його зараз захоплює старовина сього многовікового міста, спомини далеких часів, відгоміни минулого життя: і давні київські видання, що нагадують культурне життє сього історичного міста, знахідки з князівських часів, останки давньої будівлї, нарештї — самі околиції Київа — „и зеленѣютъ по горамъ, еще въ полной силѣ, „огромные многовѣковые дубы... безотвѣтные они свидѣтели о „долгой жизни монастыря; но подъ ихъ сѣнью, подъ шу„момъ ихъ листьевъ живѣе воображается почти забытая ста„рина этого достопамятнаго мѣста"... Так захоплював Київ своєю старовиною, своїми спогадами і відгомінами булого [1]).

Для иньших, чужих, далеких сьвідків місцевого українського життя з Київом звязувала ся спеціяльна місія для славянського життя. Хомяков писав, що „Кіевъ можетъ „дѣйствовать въ многихъ отношеніяхъ сильнѣе Петербурга „и Москвы. Онъ городъ пограничный между двумя стихі„ями, двумя просвѣщеніями". Тютчев казав, що велике славянське непорозуміннє між Росією і Польщею має бути порішене

не въ Петербургѣ и въ Москвѣ,
а въ Кіевѣ и Царѣградѣ,

і иньші також підносили се всеславянське значіннє Київа [2]).

І знов у українських славянофілів Кирило-Мет. гуртка, де так богато переплїтало ся ріжних течій та напрямів, де сполучали ся разом погляди і напрямки — полїтичні, національні, нарештї релїгійно-містичні, де все се разом клало ся в основу вироблення нових ідеалів, — ми зустрічаемо ся з

[1]) Див в моїй статї „М. А. Максимовичъ" с. 25—26.
[2]) Напр., у Пипіна — „Історія р. этнографія", III, с. 258.

характеристичним поглядом на Київ. Осередок минулого життя українського народа, для одних; культурний центр нового українського відродження для иньших; всеславянське місто з спеціяльною місією для будучого — для третіх, Київ — став в мріях українських славянофілів Кирило-Метод. гуртка ніби столицею та осередком будучого славянського союза в ті далекі будучі часи, коли неясний ідеал стане дійсністю і нове життє буде засноване виключно на прінціпах щирого братерського єднання і любови.

Причинки до української діалектольоґії.

Написав Є. Тимченко.

I. Властивости говірки м. Борзни.

Борзна, повітове місто Чернигівської губ., стоїть в куті, що творять залізниці Лібаво-Роменська та Києво-Воронізька, перехрещуючись у Бахмачі; від першої 12 верстов, від другої — 15. Бувши далеко від торговельних шляхів і майже не маючи промисловости, Борзна показує ся затишним провінціальним містечком на 12 тисяч людности. Мешканці здебільшого козаки й поспільство, трохи купецтва, урядників та кілька дідичів.

Мова борзенських тубільців своїми властивостями належить до так званого північно-українського, чи поліського діалекту, але має ся під дужим впливом південно-українського, чи, як звуть його в Борзні, **степового**. Вплив цей дасть ся пояснити з одного боку тим, що Борзна стоїть майже на крисах тих двох діалектів, з другого тим, що саме під Борзною (напр. передмістя Кіношівка чи Куношівка) є пересельці з Полтавщини (колишні крепаки), потім того частина міської людности (козацтво, купецтво, міщанство і дрібні врядники) говорить „степовою“ мовою; опріч того певний вплив на

місцьову говірку має українська пісня, що в своїх словах дуже мало відбиває властивости борзенської мови.

Говірку записано від 13-літньої неписьменної дівчини і перевірено мовою кількох неписьменних дорослих селян.

I. Голосівки:

А первісне і *а* з *ѣ* в сполученнях *гѣ кѣ хѣ-жа, ча, ша* бренить, як *а*:

ба'ба, *ша*'пка, щ*а*вѐль, *жа*'ба, леж*а*'ть, крич*а*'ть, *час* і т. д., але ш*е*влія, (давн. в. н. salveis, з лат. salvia).

Ст.-сл. ѧ звичайно відповідає звук *я* (ja), а після *ж, ч, ш* в коренях слів *а*:

сьв*я*'то, на *вjаз*а̀х, дѐв*jа*ть, хо̀д*я*ть, ро̀блять, щ*а*'сьце, поч*а*'в, ч*а*сьць, але в 3 особі мн. часівників, а також в суф. речівників сер. роду (ѧ-Т) чути *я*: леж*я*'ть, беж*я*'ть, мовч*я*'ть, трещ*я*'ть; курч*я*', лош*я*', але гл*е*дя̀ть. *Я* первісне (ꙗ) бренить звичайно, як *я* (ja), напр. *я*'блуко, *я*'года, але загально-українське ненаголошене *я* (з ꙗ і ѧ) незалежно від його походження на початку слів і після голосівки в сородині бренить як *є* (je):

*є*кй, *є*йцѐ, по̀*є*с, за̀*є*ць [1]), також заховує ся *Є*вдо̀ха (Εὐδοκία півд. укр. *Я*вдо̀ха).

Давньому *е*, як наголошеному, так і ненаголошеному в відкритих складах відповідає тверде, досить виразне *е*:

*м*е*нѐ*, *м*е*ні*', р*е*'ш*е*то, ч*е*ч*е*виця, дв*е*'ри наст*е*жй, зрідка в наслідок гармонійної асиміляції чути, замість *е* — *а*, напр. Г*а*расйм.

---

[1]) Форма *заєць* загально українська і певно утворилась анальогічно до слів на *-єць*, як це й видно по скісних відмінках: *зайця*, *зайцю* і т. д.

В закритих складах давньому е відповідає *і* (ї), а після шиплячих діфтонґ *ие*:

*зї*лле, п*і*'рје, п*і*р, с*ї*м, вйес*ї*м, кор*і*'нне ш*и*'есьць.

В окремих словах помітно такі відміни давнього *е*:

е=а: часник, рамінь.

е=і: п*і*рó, п*і*'ра.

е=о після *ж*, *ч*, *ш*, *щ*: жо'рна, ч*о*ловік, ноч*о*вáть, пшон*ó*, ш*о*кá, але ш*е*стú.

е=у мáч*у*ха (через поср. ф. мáчоха).

Увага. На місці ст. сл. льнъ, слъза-льон, сльозá.

Давнє сполучення ьје відбиває ся в постаті *е* с подвоїнням попередньої шелестівки (але не ґрупи шелестівок), опріч губних і *р*:

зї'*лле*, корі*нне*, вір*је*, здорóв*је*; щась*це*.

На місці давн. ѣ в складах ненаголошених, по губних і плавних, чути *е*, а в складах наголошених і в інших випадках ї (і), а в кінцівках ном.-акуз. речівників, як діфтонґ *іе*:

в*е*дрó, хл*е*вú, хл*е*бú, л*е*нú'вн, л*е*тáють, тр*е*щúть, с*е*дїти, с*е*дýха, але в*і*'дра. хл*ї*в, хр*і*н (г. хріну), хл*ї*б, д*і*'рка, Черн*ї*'го'в. Н*ї*'жен; с*ї*длó, ц*ї*нá, відс*ї*'ль, також в часівн. недокон.: стр*і*бáть, запл*ї*тáть, і в слові м*і*рóшник; гóсьц*іе*, кóсьц*іе*, комар*і*'*е*.

Первісні и і ы злились в звуції середньому між укр. *и* і *е*, при тому залежно від інтонації, то виразнійше чути *е*, то глухіше, ближче до *и*, в ном. одн. прикметників чути майже *и*, але у множ. майже *е*, умовно можна виразити цей звук на взір *и*ᵉ:

ш*и*ᵉя, свят*и*ᵉ (святі), дóбр*и*ᵉ, худ*и*ᵉ, тр*и*ᵉ, тр*и*ᵉцять, тр*и*ᵉчі, крап*и*ᵉва, до осен*и*ᵉ, до мáтер*и*ᵉ, козак*и*ᵉ, ж*и*ᵉто, д*и*ᵉт*и*ᵉна, болять грýд*и*ᵉ, сед*и*ᵉть, зд*и*ᵉрáть, ум*и*ᵉрáть, р*и*ᵉб*и*ᵉ, з*и*ᵉмá, сп*и*ᵉ, сп*и*ᵉмó; н*и*ᵉхтó, в*и*ᵉйшла, в*и*ᵉйде, але пісьмó.

Первісне *о* бренить в відкритих складах, як *о*, рідко *а* (в переднаголошених складах), напр. крапи'ва; часом під впливом гармонійної асиміляції чути на місці *о* — *а* або *у*:

б*а*гати, х*а*ля́ва, г*а*'раче. С*у*пру́н, з*у*зу́ля, але куповáть.

В складах закритих наголошених *о* бренить здебільша, як дифтонґ ие; в ненаголошених, як закрите, близке до *у*, *о* (*о*ʸ):

двиер, дриет, сиек, зиерки', виез, виел, ниес, ниеч, риест, пиест, тиек, хвиест, настиельник, риезка, риег, хвиертка, миест, биеб, скриезь, гиельки', хвостиев, дориег, відтиель, теж жиенка [з *о* секундарного (з є) але жо*ʸ*нóк], Черніг*о*ʸв. Але після *г*, *к* чути мяке *і*: гість, кінь, кістка, гіркий, відкі'ль, теж в назвуку *і*кна, *і*кон (вікна) в-ідтиель.

Опріч того спостережено в окремих випадках:

о=*и*: т*и*'льки, ст*и*'льки.

о=*о*: кроль, ятро'вка, пойду́, але пиедо (з пиейде).

о=*у*: п*у*д, пробу.

Первісне *у* і *у* з *ѫ* не переходить в *і*: г*у*рóк (ст. сл. огѫрьць, п. укр. огірóк), мáб*у*ть, калам*у*'тни, шк*у*'ра.

Увага. Ст. сл. вкн-укн відповідає он*у*к, жін. он*у*ка.

II. Шелестівки:

1. Губні *б*, *в*, *м*, *п* завжди тверді, напр.: ті'мје, дéвјать, червјáк, але в слові *святи'* *в* мяке.

2. На місці первісного грубого *л* завжди чути тільки середнє *l*: х*l*опці, засті*l*ать, *l*азить, але перед суф.-*к*-мяке *ль*: гá*ль*ка і (мення) Гá*ль*ка, жá*ль*ко.

3. *Р* бренить здебільша твердо: ца*р*, ца*рá*, бу́*ра*, говору́, зó*ра*, вечé*р*ать, вечé*р*а, але *ря́*ма, бу*ря́*к, по*ря́*док, *ря́*би.

4. Замість первісного *з* чути *дз* в слові *дз*виен, *дз*вониця.

5. Ґрупа *сьть* чути, як *сьць*: ґ*сьць*, кі*сьць*, ма*сьць*, *сьц*ін.

6. Ґрупа *ть-сь* бренить, як *цьць*: бере́*цьця*, несе́*цьця*, сипта́*сцьця*.

7. Замість первісного *j* після *м* подибуємо *нь*: соло́*мн*яни, сі*мн*я, *мн*я́со, *мн*якй, вй*мн*с.

8. Замість первісного *ж* чути *з* в словах: *з*ало́зи, *з*алі́зо; мі*з*, *з*а́йворонок, о*з*еред. Замість *с*—*ш*: до́*ш*ка, *ш*кра́бати, *ш*ку́ра, але *с*кло́, *с*кля́ни. Замість укр. *дріжджі* чути *дро'жчі*.

9. Первісне *ґ* випадає в словах: *де*, *тоді*, *і'нодї*.

10. Назвукове *в* рідко чути, говорять: у́жши, окно́-ікон, ікна, у́лій, іва, огонь, але го́стри.

Завважені властивости в закресі морфольоґії:

1. В речівниках. Датив речівників муж. р. кінчить ся на *у*: си́н*у*, кон*ю'*.

В речівниках жін. роду, що належать до давн. пнів на *і*, ґенітив: осен*и'*. па́мнят*и*, ми́ш*и*, со́л*и*, також в пнях на *р*: ма́тер*и*, але тін*ї*, кров*і'*, спо́від*ї*. Номінатив мн.: гру́д*и*. ос*ї*, ко́сьціє.

В речівниках сер. р. пнів на ят. (Ѧ-т): ґен. на-*ти*: ягня́*ти*, теля́*ти*; дат. на-*тї*: ягня́*тї*, теля́*тї*. Інструменталь реч. муж. і жін. роду на *ж*, *ч*, *ш* кінчить ся на *ем-ею*: ноже*'м*, ко́ше*м*, меже*'ю*, свіче*'ю*.

Ном. мн. речівн. м. р. на *р-іе;* кома́р-комар*і'е*, кобза́р-кобзар*і'е*.

Ґен. мн. речівн. *весїлле-весїлле'й*.

2. В прикметниках:

ном. одн. кінчить ся на *и*: чо́рн*и*, бі́л*и* і т. д. Ном. мн. на *и'*: чо́рн*и'*, бі́л*и'*, до́бр*и'*, чи'ст*и'*, але дубо́в*і*.

Дат. і льок. одн. прикм. ж. р.-на *і*: чо́рн*і*, бі́л*і*, до́бр*і*.

Двійні не чути, кажуть: *дві ноги'*, *руки'*.

3. Деклінація займенників мало відріжняе ся від загально укр., спостережено такі форми: сей, теї, сього, того і т. д., моя, та, моеї, тиї, тусї, теї, тусю; мн.: сї, сїх, сїми, мої, тї. Замість укр. котрий-котри.

4. Часівник.

I ос. теп. ч.: ї*жджу*, во*джу*, сп*джу*, пу*щу*, ле*жу*, топчу, но*шу*, бігаю.

3-я ос. одн.: водить, носить, топче, бігає, лета.

I ос. мн.: водим, топчем, бігаєм, беремо, спи*мо, несемо.

3-я ос. мн.: водять, носять, топчуть, бігають, летять, лежать, бежать.

Інфінітив на *ть*, *ти*; *цьця*: брать, стать, вjать, охлянуть; тягти, жовкнути, гребти, ревти, плисти, гнисти, клясти, напjасти, скубти; спитацьця, брацьця.

Форми недоконані: вмерать, заперать, збирать, стреляють; вприпоїскувать, стрібать, підперізуюцьця.

Замість *мо'же* часто кажуть *мо*.

Поданим знадібком вичерпують ся мої спостереження борзенської говірки. Між іншим мені хтїло ся довідатись, як би самі борзенцї виразили свої діфтонґи тими способами письма, що їм приступні. Для того я вибрав малописьменних хлопця та дівчину і попросив кілька слів щоб вони менї написали так, як вони говорять, а не так, як їх навчено в школї. Виявилось, що діфтонґів вони не завважали, єбож не вміли їх виразити; в їх написанні відбивалась перша наголошена частина діфтонґу, напр. двыр, жынка. Взагалї ж пишучи по українськи дїти дуже схиблювали на засвоєні шкільні шабльони.

Не зайва б річ зробити кілька детальних спостережень над малописьменними укр. дїтьми, як вони пишуть рідною мовою під впливом набутих в школї звичок в закресї спорідненої мови, російської чи польської.

Може б отримані наслідки кинули сьвітло на деякі спірні питання історичньої діялектольоґії.

II. Властивости говірки с. Пахутинець і с. Кременної Проскурівського пов., Подільської губ.

(По записах Серґія Веселовського).

Говірка сіл Пахутинці, за 12 верстов від м. Чорно-Острова, Кременна за 5 в. від м. Ґородка, майже однакова, деякі невеликі відміни при нагоді зазначуємо.

I. Голосівки:

А первісне і *а* з ѣ в сполученнях ґѣ, кѣ, хѣ-жа, ча, ша бренить, як *а*: ра'*ма*, *жа'ба*, *ча*'с, *ша*'пка, леж*а*'ти.

Я первісне (ꙗ) бренить звичайно, як *я* (*ja* і *ьа*), напр.: *я*'бко, *я*'года, *я*'гід, *я*йцé, *я*кий, пóяс, ши*я*, д*я*'дько, кут*я*' (з кутія).

Ст. сл. ѧ звичайно відповідає звук *я* (ja, ьа), а після *ж*, *ч*, *ш*, *р-а*: в*ja*'нути, сто*я*'т, спл*я*'т, рóбл*я*т, горóбл*я*чий, т*я*'жко, д*я*'кувати, мн*я*'со, мн*я*'ти, сімн*я*; *жа*'ти, *ча*'сто, щ*а*'стя, лош*а*'; р*а*д, р*а*дкóм, тр*а*стй.

Окремі випадки:

я (ѧ)=1) *і*: дéв*і*ть, дéс*і*ть; 2)=*и*: двáдц*и*ть; 3)=*а* в слові сьв*а*'то.

Давньому є в складах відкритих наголошених відповідає *е*, що в ненаголошених бренить близько до *и*, а в складах закритих *ї* (і):

в*и*с*е*'лий, плин*е*', р*е*шетó, д*е*, зл*е*, т*и*ля́ зает*и*лйти, теж ч*и*р*и*да́ (чрѣда), м*е*нї' (мнѣ); л*ї*'йка, л*ї*д (г. льóду), п*и*р*ї*'й, кис*ї*ль, пéрст*ї*нь, вóс*ї*нь, ж*і*нки, ш*і*сть, куж*і*ль, хм*і*ль (ґ. хмéлю), теж в відкритих: ч*і*пéць, пóп*і*лу, але м*е*д, ш*е*'стеро, ш*е*'стий.

В наслідок гармонійної асиміляції часом замість *е* чути *а*: Г*а*расим, П*а*лажка.

Окремі випадки:

е-а: *ча*сник.

е-о після *ж*, *ч*, *ш*: *жо'*лудь, пч*о*ла, ч*о'*ло, пш*о*но, але плеч*е'*, хрищ*е'*ний, ш*е*сти, меж*е'*ю.

е-я: *я*лозити, *Я*вдоха.

е-ї: *ї*му, *ї*жак, *ї*ден, в*ї*сілля.

е-у (через посер. *о*): мач*у*ха (Кр.), поч*у*вати (Кр.).

На місці ст. сл. *ь-е*: ш*е*птати, ор*е'*л, нож*е'*м; *-ьо*: л*ьо'*н, л*ьо'*ну; *-и*: відлига; *-я*: бляск.

Давньому *ѣ* відповідає *ї* (*і*):

*ї'*хати, хл*ї*в, хл*ї*ви, в*і*дро, в*і'*дра, ц*ї*лі, хр*і*н (г. хрону), п*і*хур, застр*і'*лити, л*ї*тати, с*ї*дло, ц*ї*на, запл*ї*тати, заст*ї*ляти, с*ї*ножать; косар*і'*, цар*і'*, щур*і'*, купц*ї'*, хлопц*ї*, на р*і*чц*ї*, на стежц*ї*, сц*ї'*пити, ц*ї*дити, але с*и*духа, с*и*д*ї'*ти, д*и*тина, сок*и*ра, д*ю*ра, дз*ю'*рка (пл. dziura, dziurka), ц*ю*лувати.

Давні *ы* і *и* злили ся в звуці *и*, грубшім від укр. *и*:

в*и'*йду, вол*и'*, з*и*ма, в*и*сок*и*й, оз*и*м*и*на, кр*и*ло, л*и'*с*и*й, аб*и'*-як, ц*и'*ган, ц*и*буля, л*и*с, л*и*с*и'*ця, воз*и'*т*и*, п*и'*т*и*, в*и*но, х*и'*тр*и*й, х*и*трун, к*и'*сл*и*й; рук*и*, ног*и*, г*и'*нут*и*, ж*и'*то, блищ*и'*ця; цв*и'*ст*и*, п*и*сьмо, г*и'*кавка, зап*и*рати, в*и*м*и*рати, комед*и*я, процес*и*я, але кол*ї*я, параф*і*я, публ*ї'*ка, н*ї*хто.

Замість давнього сполучення *и-є* маємо *я* (ья): жит*я'*, знат*я'*, шмат*я*, лист*я* волос*я*, здоровл*я*, зіл*я*, вісіл*я*.

Первісне *о* бренить в закритих складах, як *і*:

чобіт, *а*гід, біг-ме, спасиб*і* (з спасибіг), б*і'*льше, б*і*к, п*і*ст, пл*і*т, з*і'*рка, воз*і'*в, кр*і*п, л*і*й, *а*л*і*вка, н*і*с, н*і*ч, с*і*ль, р*і*ля (рилй), г*і*ркий, в*і*н, в*і*кно, в*і*л, к*і*нь, в*і*вця, в*і'*вці, теж в відкритих складах: к*і*нец*ь* і *ко*нець, к*і*лок, в*і*зок.

Окремі випадки:

о-а: *ба*ráто, *га*нчáр, шк*а*ралýпа, але *бо*гáч, *бо*гáтий, х*о*лява, горáзд, к*о*ралі.

о-у: ябл*у*ко, кáч*у*р (Кр.).

На місці давнього *ъ-о*: *лоб*, *ло'ба*, *ло'бом*, на *ло'бі*, *рот*, *ро'та*, *блоха*, але *сльоза* (слъза), ґ. сліз, рéдька (рьд-ък-ы), лижка (ст. сл. лъж-иц-а).

Після шиплячих на місці ст. сл. *ъ-ов*, *ѣ-оло*, *ръ-ор*: жóвтий (жлъ-тъ), жóвна (жлъ-на), жóлоб (жлѣ-б-ъ), чóрний (чрънъ).

У з первісного *Ѵ* і *у* з *Ѫ* і *о* часом переходить в *і*: вогірóк, *фі'*ра, дíбрóва, шкí'ра, цáрíбок, але каламýтний, зá-*муж*, *бу'*йний, кáд*у*б.

В назвуку часом зникають *і* і *о*: гóлка, глиця, грáти, Гнат, мја, мáти, ськáти, сиóвідь, ще; горóд, кріп (*зілля*), але окріп (*води*).

II. Шелестівки:

1. Губні *б*, *в*, *м*, *п* завжди тверді: пјец (піч), дьві пјáдї, пáмјати, вјазáти, сплят, гóлу*ба*, стóп*у*, сем*и'*, сьв*я*тий, цьв*а'*х.

2. *Ж*, *ч*, *ш*, *р* бренять завжди твердо: бі*жа'*ть, дївч*а'*, лош*а'*; *шош*овиця (чеське šošovice); *бýра*, кос*ар*, *цар*, *пара'*, *царо'*ви, *рабий*, *бураки*, *ра'*ма, *бар*à-бóля, *пра'*дїво, *тра*сгú, вогó*ру*, вечó*ра*, *бура'*к, *град*, *бра'*ма, *гра*ница, *ра*тувáти, гіркий, зірка, вéрхи.

3. *Ц* може змягчитись: купé*ць*, горобé*ць*, ові*ць*, куп*ця'*, хлóп*ця*, прá*ця*, обі*ця'*ти, до *цьо'*го, пра*цю*вáти; куп*ці*, на річ*ці*, *ці*дúти, *цьві*ркýн, *цьв*іт.

4. *Т* в визвуку 3-ї ос. одн. і мн. тверде: хóди*т*, нóси*т*, хóдя*т*, нóся*т*.

5. *Л* в визвуку речівників і перед суф.-*ка* не переходить в *ў*: ор*е́л*, сóкі*л*, ді*л*; гó*л*ка, гóйда*л*ка, але горі*ў*ка. Перед *і* з *о* *л* лишає ся твердим: лый (лїй), волыв

(волів), білъі (біл̑і), милъі (милі). Перед суф. *-к-*, *-ц-*, *-ш-*, *-н-*, і в словах чужих *л* мяке: стільо, стебельцé, більше, ті'льна, ; баль, пляц, ля'мпа, ле'нія.

6. *Ф* не розкладає ся на *хв*: *ф*іртка, шáфа, *ф*артушóк, *ф*іра, *ф*ýтро, *ф*унт. В іменах замість ц. сл. Ф, Ѳ: Прокі*п*, *Ф*едькó, *Т*одóрко, *Т*óмко.

7. *J* після *м* переходить в *нь*, а після *б*, *п*, *в*, в суфіксах в *ль*: *мня*'со, *мня*'ти, сі'*мня*, вúмня, *мня*гкий, *мня*гéнький; горóбл*я*чий, гóбл*ят*, спл*я*'т, кревл*і*'.

8. Ґ чути в словах ґедз, ґýля, ґáнок, ґýдзік, ґрунт, ґринджóли.

9. *С* перед *к*, *т*, *м*, *п*, *л* бренить часто, як *ш*: *шк*іра, *шк*ло, *шк*ля́нка, дóшка, дошкуля́ти, *шк*аралýпа, кри*шт*áль, *шм*аркатий, *шп*úця, *шл*юб.

10. Назвукове *в* чути перед *о* в словах, напр.: *во*céльниця, *во*кріп, *во*гірóк, *во*комáн, Волéкса, *во*гóнь, *во*нó, *вó*зьде, *вó*нде, *вó*сїнь, *во*женúти, *во*рéл, *во*рлá, *во*хóта; перед *і* з *о*: *ві*кнó, *ві*кóнце, *ві*вцá (овес), *ві*вця́; перед *у*: *ву*жúни, *вý*голь, *вý*гля, *вý*лий, *вý*лиця, *ву*ж, *ву*зький, *вý*хо, *ву*здóчка.

11. Назвукове *г* чути перед *а*: *га*лýн, *Гá*нка, *га*рбýз; перед *и*: *гú*кавка, *Ги*лькó; перед *о*:горіх.

12. Назвуковий *j* перед *а*: *J*антін, *J*андрій.

13. Назвукове *н* в виразах: до *нь*óго, до *нé*ï, до *них*, за *нú*ми і т. д.

14. назвукове *гн* в слові *гн*-уздáти, за*гн*уздáти.

15. *Г* в середині слів: одя*гá*ти, одя*гн*ýти, засти*гá*ти (ости́*г*, засти́г), тя*гн*ýти, застрá*г*ти (застрáг).

16. Заміна *р-л*: срі*бл*о.

17. Випад:

г: де, нідé, тодї', бо-дáй, спасú-бі, але: бі*г*-мé, четвéр*г*.

в: пéрший, злетїти, скóчити.

д: борознá, борóзний.

з: росáда.

л: сóнце. сóняшний.

р: срібний, без (з брез=през; ст. сл. прѣзъ)..

Випад складу: сй-бо, присай-бóгу, тра, тре, най, я́бко.

18. Переставa: тверéзий (ст. сл. трѣз-ъ-въ), намйсто (ст. сл. монисто), вогорйти замість говорйти, перевéсло замість повéресло (корінь врѣ- ст. сл. врѣ-ти-зјáзувати, замикáти).

Властивости з морфольоґії:

1. В речівниках:

ґен. одн.: до кóсти, сповіди, пáмјати, сóлї, кровлї', мáтері, жóвчі.

дат. одн.: сйнови, конéви, злóдійови.

вок. одн.: хлóпче, свиньо'.

інстр. одн.: дьóхтем, коне'м, ноже'м зятьом, вýгльом, косарю'м, пóтем; сокйром, лійком, пшенйцьом.

льок. одн.: на льоду', на меду', в осени', в ночі'.

ном. мн.: мости', комарі', щурі', кóсти, вóсї, дьві пјáдї, миші.

ґен. мн.: люди'й, дйшлів, Пахýтинець, Зéленець, Ходáковець.

дат мн.: кóньом.

2. В прикметниках:

ном. мн.: сйнї, худі. дóбрі, сирові'.

2 ступ.: більший, гірший, бóрше.

3. В займенниках:

ґен. одн.: мóго, твóго, свóго, тóго;

дат. одн.: мóму, твóму, свóму, тóму;

інстр. одн.: собо'м, тобо'м; тéјом, тóјом.

4. В часівниках:

І-а ос.: прóшу, нóшу, мýшу, пйшу, тéшу, брéшу, пýщу, тóчу, гачý, плачý, регочý ся, кáжу, вјáжу, лáжу, вóжу, несý.

3-я ос.: біґає, грає, читає, іде, несе, любит, носит.
1-а ос. мн.: біґаємо, знаємо, ї'демо, мерзнемо.
3-я ос. мн.: ходят, носят, купуют.
Спосіб вольовий:
пий, копай, бери, приходь, посидь;
пиймо, копаймо, ході'м, кричім, берім, посидьмо;
пийте, копайте, ходіт, беріт, везіт, молотіт.
Минулий час:
бувем, булам, ходивем, ходилам, видівем, виділам, сталам;
бувесь, булась, ходивесь, ходилась, видівесь, виділась;
булисьмо, ходилисьмо, виділисьмо, спалисьмо;
булисьте, ходилисьте, виділисьте, спалисьте.

Увага. Замість аби я, аби ти і т. д. кажуть абим, абись, абисьмо, абисьте.

Інфінітив: бу*ти*, жи*ти*, ходи*ти*, ї'*сти*, ночува*ти*, води*ти* ся, пита*ти* ся, слуха*ти* ся.

Причасники: звѣз*яний*, нес*яний*, смаж*аний*.

Часівникові речівники: вож*еня*, нош*еня*.

Історія української граматичної терміноль́огії.

Написав Іван Огієнко.

Чимало є пекучих питань у нашому культурному житті, за які ми, вкраїнці, довгі роки сперечались, з усїх боків обмірковували їх, але чим більше за їх змагали ся, тим далї були од їх останнього розвязку.. Яких тілько форм правопису ми вже не вживали, — починаючи од простих і кінчаючи самими що наймудрійшими, а питанне про правопись як і було пекучим і непорішеним колись, таким воно зостаєть ся й тепер... От таким почасти питаннем, як питанне про правопис, є питанне і про нашу граматичну термінольо́гію.

У того народу, що самостійне іступуванне його не всї признають, частенько буває, що дрібні, незначні питання роблять ся великими. На перший погляд питанне про граматичну термінольо́гію, як і инші пекучі питання, не здаєть ся такої ваги, як то справдї виявляєть ся, коли придивимось до його пильнїйше. Але у кожного народу, що має свою історію, що має право на самостійне іступуванне, та чи инша випробленність наукової терміноль́огії свідчить собою про його культурний зріст, про його культурне становище. Не може бути науки, раз на вислів її недостачає термінів. Не може бути гарного, культурного розвою, коли вчені марно тратитимуть свій дорогий час на суперечки про форму. І віде правди дїти, у нас, на Вкраїнї, як віде в другій сторонї, без кінця сперечались і сперечають ся за форму та термінольо́гію.

У нас що нї письменник, то свій власний правопис, що нї вчений — своя власна термінольо́гія...

Сумне це становище, і як небудь ми повинні вийти з його, повинні вийти, як можна скоріше. „Ми, вкраїнці, вже одстаємо од инших славян, бо все починаємо знову та сперечаємось про форму," казав ще відомий Маркіян Шашкевич, але його слова з тею ж самою гіркою правдою можна сказати й тепер...

Останніми часами у нас почали зявлятись граматики нашої мови. Невиробленість і неусталеність граматичної терміньольоґії туж зараз же яскраво дала себе в знаки, і ми маємо, як то кажуть — „чия хатка, того й папіматка" — в кожній граматиці різна терміньольоґія. А тим часом усталеність і єдність граматичної терміньольоґії має велику вагу. Може не за горами вже той бажаний час, коли наш уряд переконаеть ся в тому, що тілько освіта рідного мовою дасть народови добрий пожиток, а державі — певну користь. У всякому разї, чи пізно, чи рано, а час цей настане; про це нам свідчить і недавній указ Синоду (од 12 ноября 1907 р.), що дозволяє викладати українську граматику по школах Подолії. Яку ж граматику дамо ми для школи, коли ми ще не погодились ні за правопис, ні за терміньольоґію?... А викладати по школах граматику з неусталеною терміньольоґією і таким же правописом — річ не тілько не корисна, а навіть більше — шкодлива...

Таким чином, щоб бажаний той час не застав нас, „яко женихъ дѣвъ нерадивыхъ" опівночи, ми повинні подбати про усталеність і єдність нашого правопису і терміньольоґії, а з сеї останньої — що найперше про граматичну терміньольоґію, бо вивчення рідної граматики служить головною підвалиною до корисного вивчення рідної мови.

I.

В нашім українськім життї якось так складались обставини, що в нас не було родючого ґрунту на розвиток граматичної лїтератури. Правда, давно колись, ще в XVI та XVII віках, па нашій Україні пишним цвітом була зацвіла наука, а разом з нею і граматична лїтература. Але незабаром з холодної півночи насунули ся чорні хмари і під ними повяли квітки на „нашій славній Україні". Підупала наука,

позачиняли ся школи, пропала цікавість до рідної мови... І тілько з початку XIX століття оживає Україна, а разом з тим оживає і цікавість до її мови [1]).

Першою граматикою нашої мови була граматика не вкраїнця, О. Павловського, ще р. 1818 [2]), і от до наших часів пробігло вже цілих девядесят років, через які ми не мали в Україні Російській жадної граматики... Звичайно, сьому було багато перешкод і окрім нашої недбайности, бо нам рано було завязано мову і примушено мовчати. Звичайно, що граматична термінольоґія, про яку тепер мова, не мала змоги развиватись и колоситись в Російській Украйні, не могла придбати собі сталих, непохитних форм. Вона цілком розвилась і набула собі тих форм, в яких ми тепер її маємо, по за межами Росії — в Галичині.

Розвій граматичної термінольоґії тісно сплітаеть ся з розвоем граматичної літератури, через те в сій розвідці ми мусимо зупинятись над сим останнім трохи докладнійше, ніж того вимагає назва нашої розвідки.

Зупинятись докладнійше над граматичною літературою примушувало нас і те, що досі ми зовсім не маємо якого небудь одноцільного огляду її [3]).

Граматичне вивчення рідної мови доволі рано почало ся в Галичині — ще з 30-х років минулого століття. Перша граматика тут вийшла пізнійше, ніж на Вкраїні Російській — р. 1830; це була „Grammatica slavo-ruthena" Михайла Лучкая [4]). Незабаром вийшла граматика І. Левицького, а на 40 роки вже припадає аж 4 граматики — Ваґілевича, Лозинського, тогож Левицького і Я. Головацького. В 60 роках вийшли граматики Осадці, Дячана і Шашкевича, а в 70-х — Партицького. А далі рясною низкою пішли граматичні праці Ом. Огоновського, Смаль-Стоцького і Ґартнера, Поповича, Коцовського і инших. Велика частина сих праць вийшла пе-

[1]) Докладнійше про се див. наш „Огляд українського язикознавства", Записки Наукового Тов. ім. Шевченка, кн. 79 і 80.

[2]) Див. ibidem.

[3]) Коротенько росказано про розвій граматичної літератури в нашій брошюрці: „Українська граматична література. Розгляд підручників, по яких можна вчитись і вчити вкраїнської мови". К., 1908.

[4]) Ми обминаємо тут працю Івана Могильницького р. 1829: Rozprawa o języku ruskim.

ред тим часом, коли нам було заборонено вживати рідної мови.

Вся зазначена лїтература граматична помітно поділяеть ся на три періоди. Перший період охоплює собою часи до 50 років; до нього належать граматики Лучкая, Левицького, Ваґілевича і Лозинського. Се був період, коли мало одрізнялось своє національне од чужостороннього і для граматики підвалиною була граматика російська. Та й писали ся сї граматики не рідною мовою, — Лучкай писав по латинському, Левицький — по нїмецькому, а Ваґілевич і Лозинський написали свої граматики мовою польською.

Другий період — се доба з 50 до 80 років. Се період, як що можна так висловитись, шукання певної дороги, коли галицькі вчені фільольоґи навпомацьки йшли до зрозуміння теї гадки, що граматика рідної мови повинна бути і справдї українською як по змісту, так і по формі, і що в граматику рідної мови не повинно вносити форм антинароднїх, церк.-славянських, російських, польських. Цїкаво, що початок розвитку народньої граматичної лїтератури як раз припадає на часи заведеня в Австрії конституції, коли рухнуло все старе, і коли життє, що досї чеврїло, як робак в землї, одразу скрізь заворушилось. З початку другого періоду, у Головацького, ми ще не стріваємо сливе що нїчого рідного в його граматичних працях, але рідна течія, мов сонце через хмари, вже пробиваеть ся в граматиках Осадцї та Дячана. А в граматичних працях Шашкевича та Партицького, що стоять на межі другого і третього періоду в розвитку граматичної лїтератури, народність вже бере гору над чужими напливами.

Третій період — се той період граматичної лїтератури, коли вона не тілько придбала собі чисто українську форму і зміст, але перестала наслїдувати чужі зразки і почала будуватись на цїлком науковому ґрунтї. Граматика Ом. Огоновського (р. 1889) стала межою між старим і новим часом граматичної лїтератури, стала непохитною підвалиною сеї лїтератури аж до наших часів.

На такі ж само три періоди можна поділити і розвиток граматичної термінольоґії, бо вона развивалась разом в ростом граматичної лїтератури.

Але перше, нїж оповідати про розвій граматичної термінольоґії, спинимось трохи докладнїйше на термінольоґії славянській і російській, бо вони дуже впливали на термінольоґію галицьких граматик; подамо потім свої думки, що до вироблення граматичних термінів, і тілько тодї вже казатимемо далї про історію розвитку нашої термінольоґії.

II.

Термінольоґія славянська і вироблена з неї російська мають свою довгу історію. Тисячу років тому, ще Іоан, екзарх Болгарський, в своїм перекладї граматики Дамаскіна вперше вживав перекладених з грецької мови головних термінів [1]. Перекладав він грецькі граматичні терміни дуже невдало, під час навіть так, що його терміни не мали нїчого спільного з термінами грецькими і зовсїм не визначали того розуміння, якого виразом вони стали [2]. Іоан просто слово в слово перекладав чужі терміни на славянську мову. Термінольоґія Іоанова стала підвалиною, що на вїй будували свої граматичні терміни українські фільольоги XVI і XVII віків, і що одбилась на Ἀδελφότης-ї граматиках Зизанія і Смотрицького. Останні граматики переклали чимало термінів і з мови латинської. Граматика М. Смотрицького (р. 1619) мала такі ж невдалі, мало зрозумілі терміни, а через те, що вона протягом двох віків панувала по всїх славянських землях, — в Росії, Сербії, Болгарії і у глаголїтів -- вона скрізь стала підвалиною граматичної термінольоґії. Тому ся остання у деяких славян дуже похожа одна на одну.

А що собою виявляла грецька і латинська термінольоґія, сї джерела термінольоґії нашої. Складались вони на Заході протягом початку середвїх віків, коли наука не була

---

[1]) Див. граматику Кримського, т. II, вип. I, ст. I.

[2]) Ось де які з головних термінів Іоана (Див. „Іоаннъ, ексархъ Болгарскій", К. Калайдовича, Москва, 1824): имя (ὄνομα), рѣчь (ῥῆμα), причастіе (μετοχή), разлнчіе (ἄρθρον), мѣстоимене (ἀντωνυμία), предлогъ (πρόθεσις), нарѣчіе (ἐπίρρημα), съузъ (σύνδεσμος). Паденія (падежи): правый (Nominativus), родный, виновный, дателный, звателный; число единственно, двойственно, множественно; время мимошедшее, предибывшее, наложеніе (modus) повѣстное (indic.), необъявленное (infinit.) і т. п.

ще загальним, громадянським добром, а належала тілько до купки людей, що жили окремо од инших і не мали стосунків з народом, бо вважали його за нездатного до науки, мали його за профана. Сї вчені складали з себе відокремлену організацію і наука їм була немов би ремеством. Вони мали і особливу мову на внсліів своєї науки, і ся мова складала ся так, що її розуміли одні тілько вчені люде і вона не була зрозумілою народнїм масам. От од сеї то особливої мови і пішла наукова терміновьогія. [1]) Як бачимо, джерело термінольогії зовсїм непевне, таке, що має мало спільного з наукою в нашім, теперішнїм розумінні сього слова.

Граматична термінольогія, непевна з самого свого зав'язку, стала зовсїм калікою, коли її переклали, та ще й невдало, на мову славянську. Тут були зовсїм поплутані мова й розуміння, факти мовні з фактами льогіки та психольогії [2]). Наслїдком такого ненормального розвитку граматичної термінольогії стало те, що ми маємо силу термінів, то зовсїм незрозумілих, то зовсїм не одповідних тому розумінню, якого знаком їх уживають. Наприклад подивімось, що собою виявляє граматична термінольогія російської мови. Як ми вже сказали, російський язик не має своєї власної граматичної термінольогії, яку має, напр., мова польска. Російська термінольогія — се трохи виправлена термінольогія граматики М. Смотрицького, що довго панувала й на Москві. І от в російській граматиці ми маємо силу термінів, що їх гадки ми ніяк не збагнемо. Що таке, напр., терміни „падежъ" (casus), „наклоненіе", „залогъ", „причастіе", „междометіе", „подлежащее"? Яку гадку вони собою виявляють? Чи вони показують на значіння слова, чи на його формальну сторону? Або візьмемо назви відмінків — „родительный", „винительный" і т. и., — що тут родить, що тут обвинувачує — Бог його святий знає... Ще один приклад — „положительная степень" — що сей термін собою уявляє, крім простого перекладу терміна gradus positivus? Таким чином ми бачимо, що російська термінольогія зовсїм невдала, зовсїм не одповідає тому розумінню, яке б повинна давати. Через се зрозуміло,

[1]) М. Левченко, замѣтка о русинской терминологіи; Основа, 1861р., кн. 7.

[2]) Г. К. Ульяновъ, Журналъ М. Н. П., 1903 р., кн. 1.

чому дітям по школах так нелегко доводить ся вчитись граматики. Термін для їх — звук порожній, бо сам по собі їм нічого не каже. — От така термінольоґія спершу дуже вплинала на нашу українську.

Звичайно, російська граматична термінольоґія має вже сталі, закінчені форми, і про зміну її навіть балакати трудно. Се той же російський календарь — хиби його всї признають, але перемінити його практично неможливо. Проте останніми часами і тут зявляють ся спроби зламати де що старого, спорохнїлого, що дуже мало одповідає науковим вимаганням.

Зовсїм не те виявляє з себе українська граматична термінольоґія. Вона не має ще у нас довгої історії, вона не вилилась ще в сталі, закінчені форми, вона поки що знаходить ся в періоді свого витвору. З молодого, кажуть люде, як з воску — що хоч, те й виліпиш. І ми повинні подбати, щоб наша граматична термінольоґія придбала собі як можна кращих, як можна доладнїйших форм.

Українська наукова термінольоґія вже давно почала розроблюватись. Ми маємо — яку, се річ инша — термінольоґію лїкарську, ботанїчну, фільософську, математичну й инші, що виробляють ся на підставі народньої мови. Але з термінольоґією, напр., лїкарською або ботанїчною, справа стоїть зовсїм не так, як з термінольоґією граматичною. Коли терміни лїкарські або ботанїчні ми сливе що цїлком маємо в народї, — їх тільки треба там пильнїйше пошукати, — то граматичної термінольоґії, через абстрактність самої науки, у народа не маємо. В народнїй мові ми знайдемо терміни **горлянка**, **бешиха**, **півоня**, але термінів для subjectum, або назв відмінків ми не знайдемо. Виходить, що авторъ граматики повинен **сам витворити** граматичні терміни.

Яких же провідних думок повинен тримати ся автор граматики, щоб його термінольоґія була все таки українською і легко зрозумілою?

Виробляючи українську граматичну термінольоґію, треба триматись, на нашу думку, отсих правил:

1. Термінольоґія повинна будуватись на одній певній засаді, а не бути мішаниною принціпів формальних, льоґічних і граматичних.

2. Щоб кожний термін був вироблений з такого коріня, що іствує в живій українській мові, а не бути словом чужомовним.

3. Кожний термін своєю будовою не повинен суперечити законам фонетики й морфольоґії української мови.

От ті головні думки, яких повинен триматись кожний впорядчик граматики. Без сього його праця не дасть того пожитку, на який дбає кожний автор. Розглянымо сї завдання трохи ближче.

Проти першого правила—що термінольоґія не повинна бути мішаниною принціпів формальних, льоґічних, граматичних—особливо хибить термінольоґія давня, — латинська і грецька, що були збудовані здебільшого на принціпах льоґіки, а за ними пішла й наша термінольоґія, як термінольоґії й инших народів. [1]). Ми маємо, напр., терміни — приложник і прикметник, глагол, дієслово і часівник, що збудовані цілком на різних принціпах; далї такі терміни, як от займенник і числівник, не є граматичною катеґорією. І т. д.

Багато казати за те, що кожний термін повинен повстати з українського коріня, річ зайва, бо зрозуміла кожному. Розумно кожному, та на жаль сього правила не додержують до кінця в своїх працях наші фільольоґи і ми маємо чимало термінів, що мають дуже мало звязків з народньою мовою; такі вирази, як підмет, глагол і инші, хоч і мають у нас свою довгу історію, проте повинні відмінитись. А термінів з чужомовних слів нам краще б не вживати й зовсїм. Бажано б, щоб граматичний термін подавав одне розуміннє, а не де-кілько, щоб слово, яким його висловлено, не викликало в нас инших, зайвих асоціацій, як се ми маємо, напр., з виразами „підмет", що висловлює багато розумінь, далї „злучка" (copula), „часослово" (verbum, у Партицького), „причастник" (participium), „перехід" (переходъ гласныхъ), часування (Тимченко, conjugatio). Зазначені терміни викличуть зовсїм не те розуміннє, яке вони мають в граматиці.

[1]) Г. Ульяновъ, Ж. М. Н. П., 1908 р., кн. 1

Нарешті, трете правило, якого повинна триматись граматична терміноьлоґія, — се те, щоб вона своєю будовою не суперечила фонетичним і граматичним законам української мови. І сього правила, як се не чудно, не додержують наші фільольоґи. В граматиках ми стріваємо час минувший, спомагаючий глагол, тоді як по українському се буде — час минулий, помічний глагол. Правда, проти сього правила грішать більше давнїйші галичане, в наших же граматиках, що вийшли останніми часами, ми сього сливе що й не помічаемо. — Звичайно, ті граматичні терміни, що складають ся з чужосторонніх слів, коли вже їх авторови треба ужити за браком відповідного українського слова, повинні триматись конструкції української мови.

І коли наша терміноьлоґія буде збудованою на підставі трох вишезазначених принціпах, тоді вона стане більше зрозумілою, і не буде такою, як колись ще Гр. Шашкевич в передмові до своєї граматики р. 1865 писав, що вона „лиш глузды ученикови забываe", бо вона „не більше зрозумѣла нежели бы была татарска або турецка".

От сї зазначені правила ми вважаємо за головні підвалини витворення української граматичної терміноьлоґії. Кожний фільольоґ, що бажає дати граматику справді українську, повинен додержати їх од першого до останнього. І тілько тоді граматика стане зрозумілою кожному, а саме вивчення її буде легким, корисним і ґрунтовним [1]).

---

[1]) Див. взагалі про терміноьлоґію: „Замѣтка о русинской терминологіи" — М. Левченко, Основа, 1861 р., кн. 7; „По поводу замѣтки г. Левченко „О русинской терминологіи" — П. Єфименко, Основа, 1862 р., кн. 8; „Про плян науки рускої мови въ гімназиях" — Смаль-Стоцького і Ґартнера, 1893 р. (ст. 41, 42); „Лікарський збірник" під редакцією д-ра Євгена Озаркевича, Львів, 1898, — тут подано силу лікарських термінів; в передмові — про терміноьлоґію взагалї.

Крім сього див. ще: „Нові знадоби до номенклятури і терміноьлоґії природописної" — Ів. Верхратський, Правда, 1878 р., т. 1, 228, „Докладъ къ вопросу о толковомъ словарѣ украинской народной терминологіи" — В. Н. Василенко, Сб. Харьк. ист. фил. общ, т. 13, ч. II. Рецензія Б. Грінченка — К. С. 1903, № 1. „Початок до уложеня терміноьлоґії ботанічної рускої" — Гаврищкевич Ів., Перемишлянин, 1852 р. Фізична терміноьлоґія — Зап. Н. Тов., т. XI; Збірн. природоп. секції, т. III.

III.

Як же йшов розвиток української граматичної терміольоґії? Яким шляхом він прямував, щоб од простого переймання готових термінів дойти до самостійного витвору їх на підставі наукових вимагань?

Щоб одповісти на сї питання, погляньмо на історію граматичної лїтератури, а разом з нею — і на історію граматичної терміольоґії.

Як ми вже бачили, славяньска граматична терміольоґія мала дуже великий вплив на граматичну терміольоґію всїх славянських земель. Сей же вплив надто відбив ся і на терміольоґії руснньській. Ми кажемо надто, бо в життї Галичини було чимало причин, що примушували цупко держатись і славянської азбуки, і славянської терміольоґії. Ми розуміємо ті довгі і гарячі суперечки, що виникли в Галичинї за уживанне кирилицї [1]). Річ у тому, що в уживанню славянської азбуки руснньскі патріоти бачили ознаку своєї народности, а напуючі польскі кляси хотїли знищити сю ознаку і завести латиньский алфавит. Через се счинила ся страшенна колотнеча; годї нам на нїй спинятись, зазначмо тільки, що вона була одною з причин, чому славяньска терміольоґія так міцно засїла по тодїшнїх граматиках, і чому так трудно вона поступала ся своїм місцем перед термінами українськими.

Перший період закордонної граматичної лїтератури, як ми вже сказали, охоплює собою часи 30 і 40 років минулого столїття. Се були часи страшенного ополяченя галицької людности, коли навіть попи позабували кирильского письма [2]). Од сього періоду ми маємо 4 граматики: М. Лучкая (р. 1830) на латиньскій мові [3]), І. Левицького (р. 1834)

---

[1]) Див. „Изъ исторіи Карпатской Руси. Очеркъ галицко-руской жизни съ 1772 г." проф. И. П. Филевича (Варшавск. Универс. Изв., 1907, кн. I—II).

[2]) Див. Смаль-Стоцький — „Нова руска школа".

[3]) Grammatica slavo-ruthena: seu vetero-slavicae, et actu in montibus carpathicis parvo-russicae, ceu dialecti vigentis lingvae. Edita per Michaelem Lutskay. Budae, 1830.

на німецькій мові [1]) і дві на польській — Вагілевича (1845 р.) [2]) і І. Лозинського (р. 1846) [3]). Разом з терміногьогією чужосторонньою ми надибуємо по сих граматиках і терміногьогію „руску“ („рускій“ в Галичині все одно, що „малорускій“, український), писану кирилицею, здебільшою просто славянську.

Термінів в граматиці М. Лучкая дуже мало, і всї вони — давнї славянські. Теж само повинно сказати і про терміногьогію „першого знакомитого языкослова“ — І. Левицького. Його терміногьогія — терміногьогія славянська і російська, частенько навіть з давнїм наголосом: единствéнное, множественное число, запя́тая, пáдежъ і т. и. Термінів з слів рідної мови тут зовсїм нема, як що не лїчити рóдъ женській, лице; степень — generis masculini, але се ми стріваємо і в граматиках Зизанія, Смотрицького, Ломоносова і инш. [4]).

Терміногьогія третьої граматики — Яна Вагілевича — цїлком списана з російської граматики Греча [5]) і нїчого українського, самостійного в ній не знаходимо. І сама граматика ся є тілько переробленнєм зазначеної граматики Греча. Що до граматики І. Лозинського, то в нїй ми знаходимо саму тілько терміногьогію польську, термінів „руских“ тут не знати.

Терміногьогія другого періоду в розвитку граматичної лїтератури вже багато одріжнюеть ся од першого. Помалу, споквола, але де далї, тим міцнїйш і більш, мов річка до моря, пробиваеть ся народня течія до граматичної терміногьогії. До початку сього періоду треба поставити працї відомого діяча і вченого Якова Головацького — його

---

1) Grammatik der Ruthenischen oder Klein-Russischen Sprache in Galizien. Von Jozeph Lewicki. Przemysl, 1834. Ся граматика була і під такою назвою: „Grammatika jazyka russkoho u Galizii, rozložena na pytania i otpowidi. W Peremysli, 1849; друге виданиє — 1851 р. — новою рускою.

2) Grammatyka języka maloruskiego w Galicii, ułożona przez Iana Wagilewicza. Lwów, 1845 p.

3) Grammatyka języka ruskiego (malo-ruskiego), napisana przez Ks. Józefa Lozińskiego; w Przemyślu; p. 1846.

4) Див. в нашім „Історичнім словнику української граматичної терміногьогії“ слово „степень“.

5) Грамматика русскаго языка, 1834.

„Росправу о языцѣ южнорускôмъ“ (р. 1848) і його граматику. „Граматика Руского Языка“ (р. 1849) Головацького була першою граматикою, написаною мовою „рускою“, а не чужосторонньою. Термінольогія Головацького, як і термінольогія граматик першого періоду, цілком перейнята з мов славянської та російської; але у Головацького стрічаємо і таку ознаку, якої в попередніх граматиках не знаходимо — се те, що термінів славянських та російських він подекуди вживає в українській конструкції, надає їм українського закінчення, як от, напр., закôнченіє, азбука церковна, гражданська, букви плавнії, язычнії, слабії, одушевленнії имена і т. и. Термінів, витворених на підставі народньої мови, ми сливе що її не стрічаємо у Головацького; тілько де-не-де випадково надибуємо таких не головних термінів: ступень, середнії рôдъ, мова, ячество, якость, зубовії буквы, сичущії, вставлюванье. От і все, що має більш-менш національний характер.

Що до термінольогії, то тут варто зазначити ще „Историческій очеркъ основанія галицко-русской Матицѣ“ [1]), де ми знаходимо кілько цікавих термінів: змягчене, голосовдаръ (accent.) або гласовдаренье, слово часове (verbum).

Граматика Михайла Осадці [2]) вже є кроком вперед в справі розвитку граматичної термінольогії. Хоча в ній стрічаємо здебільшого термінольогію загальну тодїшнього часу, — се б то російську, але тут знаходимо вже і силу термінів, вироблених на підставі народньої мови, термінів таких, яких уживають і в наші часи. Взагалі, терміни хоч і російські, але частенько мають українську вимову, українське закінчение, і сама мова граматики М. Осадця вже трохи одрізнюєть ся від того „язичія“, що ми стрічаємо в попередніх працях. Ось приклади кращих термінів сеї граматики: время теперѣшное, минувшое, будучое, выпаданье, буква звязкова, доповненье (objectum), розвѣвъ

[1]) „Составлено Якoвомъ Головацкимъ, Львівъ, 1850“. Див. ст. XCIX „Отдѣлъ управы языка руского. Соборъ ученыхъ русскихъ 19 жовтня 1848 р.“

[2]) „Граматика руского языка“, Львів; було три видання: р.р. 1862, 1864 і 1876 (остание — „пересмотрене О. Лепкимъ и И. Онышкевичомъ“) Ми виписували термінольогію з другого видання.

(hiatus), имена животні, власні, мѣст. особові, нарѣчіе запевненья, запереченья, придатокъ (Attributum), **присудокъ** (praedicatum), **пôдметъ** (subiectum), подвоенье, чувственникъ (interiectio) і т. и.

На термінольоґію граматики Осадці багато впливали „Оупражненія граматичнія", про що і сам Осадця каже в передмові до другого видання своєї граматики; доволі впливала на його і граматика Я. Головацького.

Але більш доладню термінольоґію, більш народню знаходимо в книжці: „Практична грамматика нѣмецкого языка" (р.р. 1862, 1863) [1]. Се, можна сказати, перша з відомих нам праць, де знаходимо, поміж загальними термінами, подібними до термінів Головацького, силу термінів народніх, що ставлять її вище за всі попередніїші праці в справі розвитку нашої термінольоґії. Звичайно, тут є чимало термінів невдатних; цікаво, що де які терміни перекладені прямо з мови польської, як от **степенованье**, **пôдметъ** (podmiot) і т. и., але про се мова буде далі. З термінів варто зазначити: буква велика, перечепье; части мови, що знаходимо тут вперше: родослово (членъ), сущникъ, приложникъ, дѣєслово (verbum), предложникъ (предлогъ), прислово (нарѣчіе), соключникъ (союзъ), чувственникъ (междом.), числôвникъ.

Хто був автором сеї граматики, не відомо (І. Глібовицький?). „Библіографія" І. Левицького не зазначає її автора.

Терміни, які стріваємо в „**Упражненіяхъ граматичныхъ**" [2]) р. 1863, мало чим одріаняють ся од тих термінів, що знаходимо в зазначеній „Практичній граматиці". Тут варто зазначити: займенникъ, стволъ (пень), истонченье (переходъ), предметъ (objectum), приростъ, помагательное або допомочное дѣєслово, двоточка, середник (;), заключки (скобки), знаки перестанку (punctuatia). Цікаві тут назви чисел: єдночисло і многочисло.

---

[1]) „Пр. гр. н. яз. Для городскихъ и головныхъ школъ въ Австрійскій державѣ. Въ Виднѣ. Часть І — 1862 р., ч. ІІ — 1863 р." Треба завважити, що частенько надибуємо термінольоґію граматичну взагалі по граматиках всяких мов, чому ми спиняємось деколи і надъ ними.

[2]) Містять ся на кінці „Руска языкоучебна читанка для школъ народныхъ". Ч. І—ІІ, Вѣдень, 1863. Особливо багато термінів знаходимо у ІІ читанці.

Року 1865-го Гр. Шашкевич трохи переробив сї „Упражненія" і видав їх під назвою „Мала граматика языка руского". П. Павлусевич в своїй студії па граматику Шашкевича (Мета, 1865 р. № 15—16) каже, що „заслуга автора сеї граматики є найбільша у запроваджепю чисто народньої термінольоґії". І справдї, терміни, що стрічаємо в „Упражненіяхъ граматичныхъ" (автором їх був. Гр. Шашкевич), доволї одрізняють ся од попереднїх. Видаючи „Малу граматику", Гр. Шашкевич ужив тих же саме термінів, що і в „Упражненіяхъ". Цїкава передмова сеї граматики, що до термінольоґії. „Що до пріятои грамматичнои термінологіи— сочинитель есть первотворчимъ" каже попереду Шашкевич. „Давна бо, сперва старыми грамматиками церковно-словѣнскими живцемъ изъ латинскои но не справно введена, по части сяжнёвою долготою (якъ: „имя существительное", „имя прилагательное" и т. п.) лишь глузды оученикови забиваюча, по части (якъ „глаголъ", „межиметіе") характеристичного знамене знаменуемои рѣчи не виражаюча, просто рускôй дитинѣ небôльше сроѕумѣла нѣжели-бы была татарска або турецка, по части же (якъ: „нарѣчіе", „предлогъ", „союзъ") двозначна, просто цѣли своей не такъ ôтвѣтна, як того технична сторона науки вимагае". Про свої терміни Шашкевич каже: „Терміни суть однословнѝ, короткѝ, и всяку двозначнôсть исключаючіи, хотя може не класичнѝ, но неоспоримо техничнѝ, а при тôмъ рускôй дитинѣ больше понятнѝ".

Року 1865 у Львові вийшла граматика Пилипа Дячана[1]) „священника гр. к. Архіепархіи Львовскои, ц. к. учителя гимназіального". Ся граматика була написана для народнїх шкіл з доручення Митрополїчої консисторії. Дячан чимало попильнував дати таку термінольоґію, щоб вона одповідала народнїй мові, і щоб вона була більш-менш зрозумілою учням. І треба правду сказати, сю справу Дячан виконав доволї щасливо. „Дотычно терминологіи, которои змѣну я собѣ позволилъ, мушу спôмнути, що та змѣна менѣ конечностею выдалася", каже Дячан в передмові. Перше за все — з влучних виразів попереднїх праць — „Прак-

[1]) Методична граматика языка мало-руского. В тім же 1865 р. вийшла і мовою польською.

тичної граматики", „Упражненій граматичних", Осадці — він добре скористував ся; крім сього Дячан дав чимало і своїх термінів, яких в попередніх працях не знаходимо. Так, у його гарні терміни частин мови: предметôвникъ, свôйственникъ, прислôвокъ (нарѣчіе), связникъ (союзъ); влучні теж і назви пунктуації (знаки строчні): оупынка (,), крапка (.), двокрапка, знакъ пытанья, знакъ связный (—). От ще приклади більш-менш народніх термінів: прироcтокъ (суффиксъ), самозвуки (vocales), выскаянье (praedicatum), перезвукъ (переходъ звуковъ), згода (согласованіе) і т. и.

Звичайно, що додержати до кінця народньої термінолььоґії в ті часи було річчю доволі трудною, тому в граматиці Дячана ми стріваємо терміни і не вдатні, стріваємо чимало і термінів давніх, тоді загальних, як от пáдежь, единственное, множественное число і т. и. Проте вплив термінольоґії граматики Дячана на дальші праці був занадто корисним, бо він правдиво показав той шлях, яким повинна піти граматична термінольоґія, аби стати справді термінольоґією української мови.

Граматикою Дячана можна закінчити першу половину другого періоду в розвитку граматичної термінольоґії. На сій половині ми спинились трохи докладніше, щоб показати, як помалу фільольоґів опанувала думка, що граматиці рідної мови личить і рідна термінольоґія.

Друга половина зазначеного нами періоду охоплює праці П. Павлусевича, Г. Шашкевича, Партицького, Желехівського, Верхратського і инших. Тут вже справа термінольоґії пішла далеко жвавійше за попередні роки, бо вже був зазначений той шлях, де вона повинна розвиватись.

В журналі „Мета" за 1865 р. [1]) стріваємо де кілько фільольоґічних статей д-ра П. Павлусевича (підписано П. П.), де знаходимо цікаву термінольоґію. Термінольоґія ся визначаєть ся своєю народністю і влучністю, що до виразу того значіння, якого знаком її вживаєть ся. Ось де які з сих термінів: наростъ, присущникъ, одиноке і многократне число, кінцівка, часъ минувший, часівникъ, миловзвучність (эвфонія), суголоска, припадокъ (падежъ), при-

[1]) „Сліди куліщівки у XVII століттю" (№ 11 і 12); „як говорять Русини Угорські?" (№ 12); „Граматика Шашкевича" (ч. 15—16).

часівникъ (нарѣчіе), соключникъ (союзъ), голоска, голосна, суголосна, самоголосна і т. п.

Граматична термінольоґія, якої вживає в своїй граматицї Ом. Партицький, вже значно одрізняеть ся од термінольоґії попереднїх граматик. „Граматика руского языка" [1]) подає нам чимало термінів, що ввійшли потім до загальнього уживання і з яких особливо багато скористував ся Ом. Огоновський. Деякі терміни Партицький взяв з польської граматики, як, напр., складня (składnia), запиенники вагляднн (względne), протинка (przecinek) і т. п. Ось де які з термінів, що їх не знаходимо давнїйше: прислôвникъ, речене, число многе, спôвзвуки, звязка, вôдміна именникôвъ і глаголôвъ, знаки роздѣловûй — кропка, двокропка, знакъ пытайный, зн. выклику, знаки наведеня („") і багато инш. Є трохи термінів негарних, як от причастникъ і т. и. У Партицького ж знаходимо чимало термінів синтаксичних, що їх вживаеть ся ще й досї: речене, реч. рôвнорядне, вставлене, пôдрядне, зложене, складня і т. п.—За джерело де яких термінів Партицького можна вважати граматику Дячана.

В инших працях Партицького [2]) теж знаходимо чимало гарної термінольоґії, яка де коли визначаеть ся своею ориґінальністю й якої не знаходимо у попередвїх авторів, як, напр. — здане (польське), положене, склонене, теперѣшнôсть, будучнôсть, часослово (verbum), намѣстка (мѣстоименіе), спôйка (союзъ), наводи („"), заскобки (скобки), наголосъ, наголошуванне, самогласні, число единичне.

Перші працї відомого фільольоґа Ом. Огоновського, як от —„Хрестоматія староруска" [3]) і „Граматика латинска" [4]),

---

[1]) Партицького відома така граматика: „Граматика языка руского для ужитку въ школахъ людовыхъ въ Галичинѣ", Львів, 1873, 1880. Ми мали в руках тільки „Граматику руского языка для ужитку въ школахъ народныхъ" Львів, р. 1889.

[2]) Нѣмецко-русскій словарь, Л., 1867; статі в журналї „Правда" за р.р. 1867 і 1868.

[3]) Хрестоматія староруска для высшихъ клясъ гимназіяльныхъ. У Львовѣ, 1881 р.

[4]) I. Д-ра Фердинанда Шульца. Книжка для вправы въ языцѣ латинскомъ. На мову руску переложивъ Д-ръ Ом. Огоновській. Л., 1872 р. II. Д-ра Фердинанда Шульца граматика латинска для школъ ґимназіяльныхъ. Л., 1874.

дають нам чимало термінів, але здебільшого не самостійних. Огоновський частенько вживає і термінів чужосторонніх, особливо там, де в нас ще не вироблено своєї термінольоґії, — редупликація, компаративъ, суперлятивъ, конъюгація і т. п. Але у Огоновського знаходимо спробу дати і такі терміни, яких у нас вживають не часто, як от: наслидство часôвъ (consecutio temporum), конъюгація описуюча (coniugatio periphrastica), пытане подвôйне, падежъ частковый (genetivus partitivus), часъ оповѣдаючій (praes. historicum) і т. и. Варто ще зазначити: пôвголосна, придавка, родôвникъ (членъ). Особливо ориґінальної термінольоґії в зазначених працях Огоновського ми не знаходимо, — се тіж саме вирази, що їх стріваємо і в попередніх авторів.

Ми пропускаємо аналіз термінольоґії граматичної менших праць сього часу, де стріваємо мало нового і самостійного; хіба тілько в словнику Желехівського [1]) знаходимо дещо нового.

Сим ми кінчаємо про розвій граматичної термінольоґії другого періоду. Як ми бачили, витворенне термінольоґії натрапило певний шлях, шлях народности; автори граматичних праць почали пильнувати найкращого висновку в терміні граматичного значіння. Кожний автор працює над термінольоґією, всяка нова праця має свої власні вирази граматичних розумінь. Термінольоґія творить ся, кожне граматичне розуміне має вже силу термінів. Про сталу термінольоґію поки що не може бути й мови. Більш-менш стала, закінчена термінольоґія належить вже граматичним працям третього, головного періоду в розвитку граматичної літератури.

Граматичними працями д-ра Омеляна Огоновського починаєть ся третій період в розвитку граматичної літератури і термінольоґії. Праці, що виходили досі, були мало самостійними, не будувались на справді науковому ґрунті і частенько вживали примітивних методів; в них рідко коли одрізнялась мова народня од тодішнього „язичія". Праця Огоновського „Studien auf dem Gebite der ruthenischen Sprache" (Lemberg, 1880) вперше подала на-

[1]) Малоруско-німецкій словар. Львів, 1886.

уґові підстави української мови. А р. 1889 вийшов в світ і відомий підручник „руського языка“ [1]), що став непохитним камінем, на якому почала будуватись граматична літоратура. Праця Огоновського роспочала нову добу в історії українського язиковнавства і мала великий вплив на граматичну літературу наших часів.

Що до термінольоґії, то як в сій праці, так і в зазначених нами выще, стріваемо не багато ориґінального з головних термінів; з сього боку Огоновський користувався з термінів Дячана, котрого граматику вважав за найкращу і надто багато стріваемо у його термінів з граматики Ом. Партицького. З термінів, що вперше знаходимо у Огоновського і що їх потім вживають і инші граматики, варто навести: пѣростокъ, шелесты (consonantes, з них потім стала „шелестівка“), і т. п. Але терміни, що не часто вживають ся, терміни другорядні, у Огоновського витвореві сливе що самостійно; з сього боку зазначимо: глаголы спомогаючі, трѣваючі, вдвоенне, уподоблене, повноголосъ, препона (приставка), нѣякій рôдъ, сполучникъ (союзъ).

Творцями теперішньої нашої термінольоґії треба вважати Степана Смаль-Стоцького і Федора Ґартнера. Їх граматика [2]), що вийшла року 1893, є останнім словом галицько-української граматичної літератури. Смаль-Стоцький і Ґартнер були головними діячами в тій боротьбі, що виникла в Галичині за правопис. Боротьба за правопис—чи писати фонетичним чи так званим історичним правописом — довго точила ся в Галичині. Як се часто буває, сій справі надали навіть політичного характеру і панотці по селах з церковних катедр казали промови проти фонетичного правопису, що буцім-то мав завести польське абецадло. Але залізна вдача і завзята праця Смаль-Стоцького і Ґартнера перемогли всі перешкоди, і в 25 мая р. 1895 фонетичний правопис міністерство освіти ухвалило [3]).

---

[1]) Граматика руского языка для школъ середнихъ. Написавъ д-ръ Ом. Огоновскій. Львôвъ, 1889.

[2]) Руска граматика. Уложили С. Смаль-Стоцкий і Ф. Ґартнер. Львів, 1893. Нове виданнє вийшло р. 1907.

[3]) Див. „Розвій народнього шкільництва на Буковині“, Іларій Карбуляцький. Вашківці, 1907. Бібліотека „Проміня“, ч. 4.

Граматика Смаль-Стоцького і Ґартнера — се перша граматика, що написана фонетичним правописом. Як ми вже сказали, зазначені вчені вважають ся за творців теперішньої термінольоґії. Вони багато попрацювали, аби витворити термінольоґію відповідно вимаганням української мови. Складаючи термінольоґію, „треба мати на оці"—кажуть См.-Стоцький і Ґартнер [1] — „щоб сї слова були: 1) чисто рускі, 2) навіть для дітий лехко понятні, 3) щоб вони вгадували істоту річи, а не були простим перекладом більше або менше недоладних технічних виразів инших мов. Очевидно, що чужі слова, які вже добре утерли ся, треба лишити непорушено. Цїлком добрих руских виразів технїчних має граматика вже коло 100".

І справдї, в граматицї Смаль-Стоцького і Ґартнера ми стріваємо вже багато термінів, що вони вперше їх склали і що їх вживає тепер наша фільольоґічна наука; ось де-які з сих термінів: відмінок, прикметник, злучник, дїєприслівник, дїєіменник, співзвук, стан (залогъ), оклик (междометіе), голосозвуки, спосіб прямий, приказовий, запинка (,), питайник (?), окличник (!) і т. и. Менш росповсюджені їх терміни: злучка (copula), прикладка (appositio), перечка, назви часів — теперішність, минувшість, будучність, приподоблюване (assimilatio) і т. и. В сїй же граматицї ми вперше стріваємо назви — однина (n. singularis) і множина (n. pluralis), що перейшли до нас з сербської мови. Назва відмінків, як взагалї в Галичині, тут числова. „Що ми відмінки лише нумеруємо, на це кождий згодить ся", каже про се Смаль-Стоцький [2]): „бо після нинїшнього уживаня відмінків по найбільшій части неможлива така назва, щоб поцїлила в саму суть. Также уважали ми на те, щоб технїчні вирази були зручні; ми радили б навіть, щоб в виразах стан підметний, спосіб прямий... іменники стан і спосіб промовчувати".

Джерелами, з яких користувались Смаль-Стоцький і Ґартнер, що до своєї термінольоґії, були праці Дячана та Огоновського, подекуди — Словник Желехівського; термі-

[1]) Див. „Про плян науки рускої мови в ґімназиях" Ст. Смаль-Стоцького і Ф. Ґартнера, 1893 р.

[2]) Див. „Про плян науки рускої мови".

нольоґії з сих праць вони взяли чимало, але брали переважно те, що було кращого.

Взагалї, про терміноль́огію См.-Стоцького треба сказати, що се одна з найкращих спроб дати більш-менш наукову, вироблену на підставі народньої мови терміноль́огію. Вона мала великий вплив на граматичну терміноль́огію тих праць, що виходили після року 1893. Так, в „Рускій граматицї" Ом. Поповича [1]), в статї д-ра Вол. Охримовича: „Про наголос в українсько-російській мові" [2]), в граматицї В. Коцовського і І. Огоновського [3]), в „Рускій правописї [4])" і в инш. працях знаходимо ті ж само терміни, що і в граматицї Смаль-Стоцького. Що до останнїх двох праць, то треба зазначити, що терміни їх сливе що однакові, спільні, і коли вони не вживали термінів Смаль-Стоцького, то брали їх у Огоновського.

Можна сказати, що після граматики Смаль-Стоцького терміноль́огія *значно* не одмінюеть ся. Але була ще спроба переробити граматичну терміноль́огію. Ми розуміємо терміноль́огію в працях відомого вченого *Івана Верхратського* [5]). „Завсїгди старав ся я терміни так укладати" — каже він в передмові до „Соматоль́огії": щоби легко могли присвоїти ся нашому язику і щоби виражаючи річ опреділено улекшували научність в письменнім язицї". Верхратський подав силу своїх власних термінів, правда, не завше вироблених ним на підставі зазначеної цітати: *ладня* (согласованіе), *словолад* (синтаксисъ), *річня* (ученіе о предложеніяхъ), *падежня*, *середозвук*, *передросток* (приставка). Але треба зазначити, що багато термінів Верхратського — хоч деякі і витворені гарно — визначають ся

[1]) Руска граматика для шкіл народних. Части I -- II. Відень, р. 1897.

[2]) Записки Наукового Товариства імени Шевченка, т. XXXIII, 1900 р., кн. I.

[3]) Методична граматика рускої мови для IV кляси шкіл 5 і 6 клясових. Л., видапя II, 1904 р.

[4]) Руска правопись зі словарцем. На основі еляборату Комисиї покликаної ц. к. Радою шкільною краєвою, приняті фільольоґічною секцією Наукового Товариства імени Шевченка у Львові. Львів, 1904.

[5]) 1. Про говор галицьких лемків, Львів, р. 1902; 2. Знадоби для пізнання угорсько-руских говорів. Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, р. 1899. кн. I і далї. 3. Начерк соматольоґії, Львів. 1897.

особливою вульґарністю, як от — скорота (скороченне), відсажені понятя (абстрактні), споміжник (вспомог. глаг.), повельник (imperativ.), накінчик (суфікс), стан страдний, одлічник (superlativus), рядовик (gr. positivus); назви часів такі: теперішник, минувшик, давноминувшик, будущик. Цікаві назви одмінків: іменяк, рідник, дайник, переемник (accusativus), вовник, творник, містник; але у відомого росийського фільольоґа Р. Брандта (див. про його низче) знаходимо тіж само терміни: рóдникъ, давáльникъ, зóвникъ, твóрникъ, мѣстникъ; тілько іменяк та переемник витворив Верхратський самостійно. Де яких з термінів Верхратського не можна не лічити за влучні, але їх занадта штучність, се закінченне скрізь на — ик ріже вуха. А як звернемось до самого тексту, „Про говор галицких лемків", напр., то знайдемо там такі штучні місця: „Де котрі сущники женьского рода можуть приймати накінчик мужський в іменяку ед. числа" (ст. 10), обо „накінчик творника" (ст. 119), „накінчик дайника" (119), або ще: „втискае ся тут і там накінчик женьских сущників" (119)... Колись Ом. Партицький з болем писав: „Наша правопись, мов мучениця яка, ділае свої метаморфози..." [1]) Те ж само можна сказати і про нашу термінольоґію.—Занадта виробленність і штучність термінольоґії Верхратського перешкоджае їй росповсюджуватись, і поки що, крім самого автора, її ніхто не вживае.

Наприкінці треба ще зазначити—„Praktische Grammatik der kleinrussischen Sprache" (р. 1891) М. Митрофановича, та „Грамматика церковно-словеньского языка" (р. 1900) І. Мільницкого. Хоч сі граматики написані і в наші часи, але написані вони „язичіем", чомусь подобаеть ся їм і давній правопис і росийська термінольоґія. Тілько де-не-де, частійш у Мільницького, надибуемо другорядні терміни Ом. Огоновського. Зазначаемо сі граматики, як вразок боротьби давнього, старого з молодим, як зразок великого росийського впливу.

Сим ми кінчаемо нарис розвитку граматичної термінольоґії в Галичині. Протягом восьмидесяти років (1830 —

[1]) Правда, 1867 р., „Єтимологиа і фонетика", ч. 5—8.

1907) розвитку граматичної літератури развивалась поруч з нею, як ми бачили, і граматична термінольогія. Розвивалась вона не в нас, українців російських, де з сього боку зовсім нічого не зроблено, а в наших закордонних земляків, галичан. Почавши з простого наслідування чужого, з переймання чужих зразків, вона, граматична термінольогія, довго не натрапляла на той шлях, яким повинна була йти. Багато перешкод ставало на дорозі розвитку граматичної літератури і разом з нею граматичної термінольогії, і вони довго не були рідними,як не був рідним і тодішній письменний язик. Але течія народности поволі, то буцім лякаючись чогось, пробивалась до граматичної термінольогії; то течія ся напружено бігла вперед, то звертала назад, але де далі — вона все більшала й ширилась, аж поки зовсім не запанувала над старим і спорохнілим.

IV.

Поглянемо тепер, як розвивалась граматична термінольогія на Вкраїні Російській.

Як ми вже зазначали, в розвитку граматичної літератури у нас була велика перерва. Після граматики О. Павловського р. 1818 аж до наших часів, се б то протягом девятдесят років, ми не мали жадної граматики. Тому можна сказати, що ми сливе й зовсім не брали ніякої участи в справі розвитку граматичної термінольогії.

Але протягом 50-х і 60-х років у нас виходили деякі граматки й инші праці, де надибуємо в ряди-годи де-що з термінольогії. Проте наперед завважимо, що ті терміни, яких ми знаходимо в себе, завше більш народні за терміни галицькі не тілько того часу, але й дальшого.

Почнемо з граматок. З початку 60-х років загальний тодішній рух розворушив і наших письменників і ми маємо низочку граматок, виданих для селян. Се були перші наші граматки — П. Куліша, Деркача, Т. Шевченка, Л. Ященка, пізнійше — Гацпука [1]). Що до термінольогії, то

---

[1]) Ми переглянули ось які граматки.

І. П. Куліша. Граматка. С.-Петербургъ, р. 1861, ціна 3 коп. Була ще граматка р. 1857, 50 к.

в зазначених працях ми знаходимо її дуже мало, та й то, звичайно, тільки з термінів другорядних. В граматці II. Куліша знаходимо: áзбука малéнька або стрічнá, прописнá, крива (скоропис), склады. Краще стоїть справа з термінольогією в самій цікавій з тодішніх граматок, в граматці Ілька Деркача, де вперше знаходимо назви звуків: пригóлосні, голосні, півголосні або зазначки; наголос тут витúнка, зазначені склади прóсті і перевернуті. В „Букварі" Шевченка, що до термінольогії — нічого цікавого. В граматці Ященка знаходимо де які терміни Деркача, а також — значокъ (буква), голосъ (звукъ), слово односкладне, двохскладне і т. п. Нічого особливого не знаходимо і в „Абетці" Гаццука.

У відомім місячнику „Основа" знаходимо декілько статей цікавих що до термінольогії: 1) „Замѣтки о русинской терминологіи" М. Левченка, 1861, кн. 7; 2) „По поводу замѣтки г. Левченко" П. Єфименка, 1862 р., кн. 8; 3) „Наські граматки", 1862, кн. 1. В сих статях ставлено питанне за народню термінольогію, запрошувалось помагати розроблюванню її, але основяне нічого не зробили для розвитку термінольогії. В зазначених статях ми знаходимо і деякі терміни: писовня (орфографія), мовниця (грамматика) — два цікавих терміни у Левченка; ті ж само терміни у Єфименка — правопись, словопись, слово-вописання, а граматика — письменниця. Трохи більше термінів знаходимо в статті Гатцука („Наські граматки"): голосна, приголосна, півголосна, мення речей, применна (прилагат.) замісцьмення, приглаголля (нарѣчіе), замісцьглаголля (междом.), міжсліввя (союзъ), передсліввя (предлогъ), нáрост (суффиксъ). Як бачимо, деякі з термінів дуже влучні, а решта все таки витворена відповідно народній мові.

II. Українська граматка. Скомпонувавъ Илья Деркачъ. Москва, 1861 року.

III. Букварь южно-русскій. Цѣна 3 коп. С.-П.-Б. Составилъ Тарасъ Шевченко, 1861 р.

IV. Граматка за для українського люду. Скомпонувавъ Л. Ященко. Ціна 10 шагівъ. Москва, 1862 року.

V. М. Гаццук. Українська Абетка. Москва, 1871 р. ц. 30 коп.

Відомий етноґраф М. Номис теж лишив нам де кілько гарних, чисто народніх термінів. В його рецензії на словник К. Шейковського [1]) (р. 1862) знаходимо ось які терміни: похиления (modus), слововиводъ (етимологія), будуче уремия, одміна падежівъ, приголосъ (согласная), вимова, писания (орфографія), півголосна літера і т. и. Де що знаходимо те ж саме, що і в Гатцука: голосна, заміецьглаголля, менея. В передмові до відомих „Приказок", [2]), написаній чудовою народньою мовою, знаходимо: пятка (точка), велика літера, вимо́ва, приголосъ (согласная), покороченне меня.

Як ще додамо, що є по декілько термінів в словниках Закревського, Пискунова, Шейковського, в „Ужинку рідного поля" Гатцука, і в де яких инш. працях, то се буде і все, що ми знаходимо в себе з терміноль'оґії за 50 і 60 роки.

Дальнїйші обставини склали ся вже так, що українське слово було зовсїм заборонено, видавати наукових праць стало невільно. І тілько в 1905 року впали ті ганебні застави, що не давали колосити ся нашій рідній культурі. А в 1906 р. у нас починаєть ся розвій граматичної лїтератури.

Але ранїйше, нїж приступити до граматик нашого часу, скажемо ще про ту граматичну терміноль'оґію, яку знаходимо в відомім словнику Уманця і Спілки. Звичайно, що од чотирохтомного словника ми маємо право вимагати, щоб він зазначав і граматичну терміноль'оґію. Але з сього боку словник не дуже вдалий. Ми не знаходимо в йому перекладу таких звичайних термінів, як от „подлежащее", „междометіе", „двоеточіе", „тире", „дѣепричастіе" і т. и. Джерела де яких термінів, що знаходимо в словнику, не завше правдиво зазначені; так Осадці приписано чимало термінів, яких ми у того не знаходимо, як от пригла-голля, применния; не знаходимо в граматиці Смаль-Стоцького термінів „сполучник", „причастник", заім. „посідательний" і инш., які приписані їй; крім сього, у См.-Ст. числівник, а не число́вник, і т. и. Частенько чомусь в

[1]) Де що про українське писания і про словосбіръ К. Шейковського. Листъ до редакціи. (Черниговскій Листокъ за 1672 р. № 2—4).

[2]) М. Номисъ. Украинськи приказки, прислівья і таке инше. С.-П.-Б., р. 1865.

словнику зазначаеть ся і не той наголос, який знаходимо в джерелах; так, в словн. Желехівского знаходимо не „числівник", „порівняння", „спряження", як подае словник Уманця, а „числівник", „порівняне", „спряжене". В граматиці См.-Ст. знаходимо не „іменник", а „іменник". І т. и.

Першою граматикою, що вийшла в наш час, була „Коротка граматика української мови" П. Залозного (року 1906). Як і зазначае сам автор в передмові, він скористував з галицьких термінів майже цілком. Наша незвиклість до граматичних термінів примушувала кожного з наших авторів граматик обговорювати про се в передмові, лякаючись, що їх термінольогії не зрозуміють. „Може хто скаже, що не слід було, живучи в Росії, де суспільство, виховане в російських школах, привичаїлось до російських термінів, — не слід було міняти їх на инші", каже П. Залозний в передмові. „Терміни все одно слова не живі, і як би вони не говорили ся, від того мова не псуеться". Зазначивши далї, що терміни російські, в більшости — далеко не російські і що терміни російських граматик „мають такий стрій, що їх ніяк не можна вбгати в нашу фонетику", автор каже: „В галицькій Україні наукові справи, а між ними й граматика, давно вже викладаються українською мовою; там вироблені граматичні терміни із рідних слів; завчити або зрозуміти їх зовсім легко навіть школяреві (?), що знае російську граматику. Тим то беремо галицькі терміни майже цілком". Звичайно, що терміни „слова не живі" і що „як би вони не говорилися, від того мова не псуеться". Так, але вони повинні бути витворенними з слів живих, бо без сього хоч і не попсуеть ся мова, зате псуватиметь ся справа кращого вивчення рідної мови. Сього не мав на оцї д. Залозний і тому вжив в своїй граматиці термінів переважно з граматики Коцовського, і не попільнував, аби більше переробити їх і більше пристосувати до рідної мови. Нїчого самостійного, виключаючи де яких другорядних термінів, в граматиці Залозного ми не знаходимо. Хибою граматики ми вважаемо й те, що в нїй граматичні терміни не мають наголосу, — се для середнього читача, не знайомого з граматиками галичан, дуже незручно. Тут вже автор не може сказати, що „як би терміни не говорилися, від того мова не псуеться".

Спробу витворити граматичну терміньольоґію так, щоб вона була більше народньою і щоб термін відповідав тому розумінню, якого знаком його вживаеть ся, зробив у нас профес. А. Кримський. Попереду в числах „Зорі" за р. 1906, а потім в окремій граматиці, ми бачимо цікаву терміньольоґію. На жаль, поки що вийшло тілько чотири випуски сеї корисної граматики [1]). В сій праці проф. Кримський висловлює теж і свої думки, що до граматичної терміньольоґії. Зазначивши про джерела російської терміньольоґії, — джерела не всі, бо чомусь зазначаеть ся один тілько Іоан, ексарх Болгарський,— автор пише: „Малорусская грамматическая наука, въ виду общаго, принципіальнаго демократическаго стремленія малорусской литературы къ простонародной удобопонятности, много разъ пыталась выработать свою собственную, родную грамматическую терминологію и такой опытъ оффиціально проведенъ теперь въ галицкихъ и буковинскихъ малорусскихъ гимназіяхъ". Далї автор питае: „Но удачна ли оффиціальная австрійско-малорусская терминологія?" і одповідае, що ні. „Ну вотъ, по ней „имя существительное" называлось прежде „сущник" (что очень походило на „сушник", т.-е. узваръ изъ сухихъ плодовъ, или хворостъ, собираемый в лѣсу; валежникъ), а теперь оно называется болѣе удачно, но все же сбивчиво: „йменник" (какъ будто имя прилагательное и имя числительное уже не могли быть названы „йменниками") [2]). Зазначивши далї хиби числової назви відмінків, проф. Кримський каже про терміньольоґію своеї граматики: „Я рѣшилъ: въ своей грамматикѣ брать изъ закордонной малорусской грамматической терминологіи только кой-какіе отдѣльные термины, которые посносиѣе, а вмѣсто того или держаться русской (т.-е. церковно-славянской или болгарской) терминологіи, или, съ оговоркой, предлагать свои собственные термины, которые не очень отступали бы отъ русской, т. е. болгарской терминологіи, и могли бы казаться для украинцевъ удобопонятными" [3]).

---

[1]) Украинская грамматика для учениковъ высшихъ классовъ гимназій и семинарій Приднѣпровья. Т. I, выпускъ 1. Москва, 1907. Томъ II, выпускъ 1, (уроки I — V). М. 1907. Т. I, вип. 2 і 6, М. 1908 р

[2]) Кримський, грамматика, т. II. вип. I, ст, 1 — 2.

[3]) Ibidem.

Граматика А. Кримського написана російською мовою і на жаль в ній ми знаходимо дуже мало другорядних термінів. Перш над усе — автор витворив декілько назв частей мови: **ім'я самостійне** або **суще** (в' сербській мові маємо **самостайне** **рijeчи**), **ім'я приложене**, **ім'я числове**; його **містойменник** стріваемо раві ще у Дячана, а **виклик** — у „Рускій правописї". Решту термінів автор чомусь переробляє з російсько-славянських: **глагол**, **наріччя**, **предлог**, **союз**. Що цікавого з граматичних термінів, так се назви відмінків. Автор незадоволений з російської номенклятури відмінків. „Можетъ ли славянинъ", каже він в зазначенім місці про термінольогію: „не зная греческаго языка, постигнуть, о какомъ актѣ „паденія" идетъ рѣчь при склоненіи, или на какое „рожденіе" указываетъ форма „стола", или какая „вина" указывается в формѣ „я вижу лѣсъ!?" Не подобаеть ся авторови і звичай галичан давати числові назви відмінкам. „Для оцѣнки удобства или неудобства этой системы пусть-ка русскій читатель догадается, что „відмінок п'ятий" — это есть „падежъ звательный", „відмінок шостий" — „творительный" і т. п.

Через се Кримський дає назву відмінкам відповідно їх значінню. Але терміни проф. Кримського, виключаючи деяких, не можна вважати за самостійні — де-які з його термінів, як і самий спосіб витвору, ми знаходимо ще у Брандта [1]). Ось сї назви відмінків: **називний**, **родовий** (тут же пояснюеть ся: „лучше бы **вихидний** або **частковий**"), **давальний**, **знахідний** (accusativus), **кличний**, **орудний**, **місцевий**. Терміни **називний** і **давальний** знаходимо у Брандта. Порівнюючи сї терміни з термінами І. Верхратського, що теж спробував дати назву відмінкам (див. вище), повинно признати терміни проф. Кримського трохи відповіднїйшими. Проте, про термин, ну, хоча б „знахідний", можна сказати, перефразуючи слова самого автора: про який „знахід" говорить ся в реченнї — „він побив жінку", або — „я зламав ножа"?

Подамо тут табличку, з якої буде віднїйше, поскілько Верхратський і Кримський, що пробували дати відповідної назви відмінкам, скористували з термінів Брандта.

---

[1]) Працї його див. низче.

	Брандт.	*Верхратський.*	*Кримський.*
Nom.	назывникъ, *назывный*	імсняк	*називний*
Gen.	рôдный, *рôдникъ*	*рідник*	родовий
Dat.	*давальный*, давальникъ	дайник	*давальний*
Acc.	винильный, винильникъ	пересмник	знахідний
Voc.	зовный, *зовникъ*	*зовник, викличник*	*кличний*
Abl.	творный, *творникъ*	*творник*	орудний
Instr.	мѣстный, *мѣстникъ*	*місцник*	*місцевий.*

Як бачимо, всї терміни Брандта, виключаючи accusativ'a, — назви йому наші фільольоґи нїяк не придумають — всї терміни ввійшли до нашої граматики.

Таким чином, як бачимо, термінольоґія проф. Кримського, здебільшого, не самостійна. Решта не головних термінів теж не виявляє нїчого ориґінального і нїчим не одрізняеть ся од термінів галицьких.

Третьою граматикою, що вийшла у нас, була „Коротка українська граматика для школи" Грицька Шерстюка (р. 1907, Полтава, видавництво „Український учитель"). На нїй ми довго спиняти ся не стали б, бо в сїй граматицї по части терминольоґії, як і в граматицї П. Залозного, самостійного знаходимо мало. Але те, що вона призначена для школи, примушує нас де що про неї сказати. В передмові, що дуже нагадує собою зазначене нами місце в граматицї Кримського про термінольоґію, автор каже: „Галицькі граматичні терміни я признав [1]) не всі досить вдатними та зрозумілими й через те мусів де-які з них змінить на терміни витворені професором А. Є. Кримським [2]) у власній граматицї". Що до термінольоґії, то д. Шерстюк користував ся з граматики Ом. Поповича та Залозного, а головні терміни, навіть невдалий наріччя — невдалий, бо він не виявляє того розуміння, якого знаком його вживаеть ся — взяв з граматики проф. Кримського. За Кримським Шерстюк в передмові правдиво висловлюеть ся проти числової назви відмінків, що панує в Галичинї, а між тим сам же вживає числової назви ступнів порівняння, як се роблять і галичане. Дбаючи про те, щоб граматика „була цілком зрозуміла для

[1]) Автор зазначає в джерелах, з яких він користував ся, тільки одну галицьку другорядну граматику Поповича.

[2]) Як ми бачили, здебільшого вони витворені не ним.

українських учнів", д. Шерстюкови слід було краще попильнувати граматичної термінольоґії, сього живчика граматики.

Великою хибою граматики Шерстюка є й те, що ми вже зазначили про граматику П. Залозного — хоч би один денебудь наголос над граматичним терміном. В граматиці для школи сього не повинно б бути ні в якому разї. Та й справді, як учень стане наголошувати назви „підмет", „наголос" і т. и., коли тут поміляеть ся навіть читач середньої освіти? Термін „наголос" учень скорі прочитае „нагóлос", або „наголóс", ніж так, як його читати слїд. Кращі галицькі граматики — як от граматика Смаль-Стоцького — вживають наголосу не тільки над термінами, але й над кожним словом. А в нас, де ще суспільство не призвичаїлось до вивчення рідної мови, учні, особливо ті, що одержали трохи російської освіти, читаючи, будуть калїчити рідну мову. Нáголос у сїм разї був би для їх дуже корисним. Зазначений нами відомий фильольоґ Смаль-Стоцький в своїй статї: „Про плян науки руської мови в ґімназиях" між иншим пише: „Що наголос руских слів треба в рускій граматиці конечно подавати, се зрозуміла більша часть граматиків". Тілько не наші, додамо ми од себе.

Самою цїкавою, збудованою на науковому ґрунтї, є у нас „Українська граматика" Є. Тимченка. Се найперша у нас наукова граматика і між короткими граматиками нашого часу, здебільшого не виробленими самостійно і не збудованими науково, вона значно виділяеть ся. Про термінольоґію автор каже в передмові: „Дотично граматичної номенклятури маю завважити, що в де-яких термінах я відступив від загально вживаних в галицьких школах, замінивши їх, на мою думку, відповіднішими; зрештою граматичні номенклятурі я не надаю великої ваги і ладен не вживати надалі нововитворених термінів, коли компетентна критика не признае їх і подасть щось кращого". Отже, хоч автор і каже, що він номенклятурі „не надае великої ваги", проте в його граматиці ми знаходимо найкращі терміни з тих, що витворила досї закордонна граматична лїтература. Самим термінам д. Тимченко попильнував дати українську конструкцію. Чимало з тих термінів, що знаходимо в зазначеній граматиці, знаходимо ще в „Русско - малороссійскомъ

словарѣ" (р.р. 1897—1899) того ж автора, який, до речи мова, сливе що не має тих хиб, що ми зазначили на словник Уманця і Спілки. Ось де які з термінів граматики, яких ми не стріваємо у попередніх авторів: часівник (verbum), спосіб дійсний, вольовий, гаданий, речівник, ступені якости (краще було б міра якости), стосування (declinatio), часування (conjugatio), займенники присвійні (в Галичині — присвоюючі) і т. п. В „Русско-малороссійскомъ словарѣ" стріваємо багато термінів чисто народніх: двуголоска, розділка (тире), родъ чоловичый, жиночый, часъ минулий і т. п. Терміни часівник, речівник, стосування, часування і де які инші знаходимо і в польській термінольоґії: czasownik, rzeczownik, stosowanie, czasowanie; що до останнього терміну — часування, то він викликає зайву асоціяцію, бо часування в нашій мові означає аґонію.

Як ми вже зазначали, трудність витвору відповідної граматичної термінольоґії частенько примушувала українських фільольоґів черпати з загальної латинської термінольоґії, надавши їй, звичайно, української конструкції. Так робив О. Огоновський, Верхратський, Студинський [1]) і багато инших; теж робить і Є. Тимченко. У його стріваємо латинську назву відмінків,—номінатив, ґенетив і т. д., часівники активні, пасивні, суфікси, префікси і т. п. Можна тільки пожалкувати, що автор не подбав, аби для зазначених термінів подати український вираз, тим більше, що такі вирази у нас є [2]).

Що до наголосу над термінами, то в граматиці Тимченка ми частенько його знаходимо, проте не скрізь. Але брак з сього боку трохи заповнюють ся тими правилами про наголос, які подані в граматиці.

За джерело теї граматичної термінольоґії, якої вжив д. Є. Тимченко в своїй граматиці, треба вважати взагалі закордонну граматичну літературу, переважно Смаль-Стоцького і Огоновського. Велика у автора свідомість фільольоґіч-

---

[1]) „Адельфотес", граматика видана у Львові в р. 1591. К. Студинський. Зап. Н. Тов. ім. Ш., т. VII.

[2]) Див. критику граматики д. Тимченка в „Ділі" за 1907 р., № 112 д-ра М. Пачовського, а також —„Русск. Филологич. Вѣстникъ", 1907, № 2, ст. 419 — 422.

ної літературн допомогла йому скористуватись з найкращих термінів. Тут ми повинні проти волї згадати ще про зазначені граматики Залозного та Шерстюка. В тих джерелах, на які покладаеть ся д. Залозний, зазначені — граматика Коцовського, „Обзоръ фонетическихъ особенностей малорусской рѣчи" (р. 1869) В. Науменка і „Лекціи по исторіи русскаго языка" А. І. Соболевського. Виключаючи останні дві працї, з яких автор особливо скористуватись не міг, виходить, що П. Залозний писав свою граматику на підставі тілько одного Коцовського... Теж саме можна сказати про граматику д. Шерстюка, що з закордонної лїтератури скористував тілько з граматики Поповича. В граматиках Залозного та Шерстюка в списку джерел не знаходимо головних праць граматичної лїтератури — граматик О. Огоновського та Смаль-Стоцького.

Сим ми кінчаемо про розвиток граматичної термінольоґії на Українї Росийскій. Український язик тут не признавав ся офіціально, нїде по школах він не викладав ся.. Тому розвиток граматик рідної мови, а разом з тим і граматичної термінольоґії йшов по-за межами України Росийської, на Галичинї, де українська мова здавна була признана офіціально і на нїй вело ся викладанне науки по школах. Термінольоґію ми знаходимо в себе тілько випадково, по всяких передмовах та граматках, і тілько в останнї днї — по граматиках. Але треба зазначити, що ті терміни, яких знаходимо в себе,— здебільшого се терміни другорядні, — вирізняють ся своєю народністю, своєю народньою конструкцією (час минулий, а не минувший, рід чоловічий, жоночий, присвійні, а не присвоюючі займенники). Що до головних термінів, то вони у нас не знаходили собі доброго ґрунту на витворенне, і їх у нас брали з термінольоґії галицької.

Спроби термінів синтаксичних ми ще в себе не маємо, бо поки що у нас кожний автор починае з части першої, а складнї — ще нїхто не подав.

V.

Нам зостаеть ся сказати ще про ті впливи, що одбивались на розвитку граматичної термінольоґії і що клали на неї таку чи иншу ознаку. Українська термінольоґія, як

ми бачили, довго складала ся, довго витворювала ся і йшла навпомацки, поки не натрапила певний шлях — шлях народности. Під боком були сусіди, що мали досить розвинену граматичну терміноль'огію, яка не могла не впливати на терміноль'огію українську.

Що до впливів, то можна намітити такі 4 пороги в розвитку нашої терміноль'огії: 1) вплив славянський, 2) вплив російський, 3) польський і 4) вплив живої народньої мови.

Про славянський вплив ми вже вище зазначили, — він панував скрізь по славянських землях. Всї перші граматики українські в Галичині писані кирилицею. Росія теж довго впливала на Галичину; праці Ломоносова, Греча, Востокова і инш. дуже впливали на наші граматики як своїм змістом, так і терміноль'огією. Російський вплив, звичайно, тільки гальмував розвиток рідної терміноль'огії; він довго держав ся непохитним і лиш з 60-х років почав значно слабшати.

Тут ми повинні ще зазначити, що терміноль'огія відомого російського фільоль'ога Романа Брандта впливала трохи й на нашу. Проф. Брандт, як відомо, в своїх працях [1]) уживав одмінної од загальної російської терміноль'огії, особливо, що до назв відмінків; от сї назви: назывный, назывникъ, родный, родникъ, давальный, давальникъ (або получальный, получный), винильный, винильникъ, зовный, зовникъ, творный, творникъ, мѣстный, мѣстникъ. Як ми вже бачили, з сих назв скористували для своїх термінів Верхратський і Кримський. Стріваємо ще у Брандта терміни — гласникъ, согласникъ (або озвучная), безголосный звукъ. Цїкаво зазначити ще терміни чисел — одинна́, двоина́, множина́, які тепер у нас росповсюджені по граматиках і які взяті з сербської мови. — Взагалї треба сказати, що метод, форму витворення термінів, яку подав Брандт, ми знаходимо і в наших граматиках.

---

[1]) Див. праці: Поправки и дополненія къ русскому переводу сравнительной морфологіи славянскихъ языковъ Ф. Миклошича. Москва, 1891. Лекціи по исторической грамматикѣ русскаго языка. Фонетика. М. 1792. Староцерковный языкъ. М. 1902.

Разом з тим, як до граматичної літератури пробиваєть ся народня течія, починаєть ся і **вплив польської граматичної термінольоґії**. Треба зазначити, що славянська граматична термінольоґія сливе що зовсїм не впливала на термінольоґію польську. Дуже давно латинська термінольоґія була перекладена просто на польську народню мову; польська мова не мала, можна сказати, таких занадто невдалих термінів, які ми стріваємо в граматиці російській.

Ми переглянули граматичну термінольоґію одної з перших польських граматик, що була дуже росповсюджена, мала до десятка видань і викладалась скрізь по школах — граматики **Онопрія Копчинського** (1755—1817), відомого польського педагога й діяча по народній освітї [1]). Вже в цїй граматицї знаходимо чимало термінів таких, що потім стрівають ся в українських граматиках.

Ся народність польської граматичної термінольоґії рано почала впливати на нашу термінольоґію. Зразків народньої термінольоґії, крім польської, тодї ще не було, тому зрозуміло, що українська граматична лїтература мусїла звернутись до польської і витворювати свої терміни на її зразок. Ще в „Практичній граматицї нїмецьк. яз." р. 1862 (див. вище), граматицї, де ми сливе що вперше знаходимо народню термінольоґію, ми стріваємо і терміни, що можна вважати за витворені з польських, як от **степенованье**, **пôдметъ** і т. д. А в „Читанцї языкоучебній" р. 1863 [2]) знаходимо поруч з термінами українськими і терміни польські (в лапках), що свідчить про їх джерело: **пôдметъ** (podmiot), **середнúкъ** (średnik, з латинського — media nota), **положене пôдрядне** (podrzędne) і т. и.

Пізнїйшими часами, роками 70 і 80, коли народня течія вже брала гору над старим в граматичній термінольоґії, вплив польський став ще більше помітним і в нас на польський зразок було витворено чимало термінів. От приклади термінів, що відзначають ся польським впливом і иноді просто перекладених з польського: у Партицького: **складня** (składnia), заименники **взглядні** (względne),

[1]) Grammatyka dla szkoł narodowych. Warszawa; p. p. 1778, 1780, 1783.

[2]) Упражненія граматичнія, Гр. Шашкевича.

протинка (przecinek), *кропка* (kropka) і т. п.; у Огоновського: рôдъ *нѣякій* (nijaki), полож. *втручене* (wtrącone), степ. *рôвный* (st. równy), ст. *высшій* (st. wyższy), *предметъ* (przedmiot, obiectum, — Упражн. грам.). Взагалї, Огоновський ужив чимало термінів, або витворених на польський взірок, або взятих просто з польської мови [1]).

Польський і український язик з давнїх давен впливали один на одного, кожний з їх позичав слова один у одного, так що тепер маємо силу слів, що про їх не можемо сказати, кому вони належать — чи вони наші, чи польські, бо вони спільні. Українські фільольоґи не могли не брати польських термінів — вони були рідними і в нашій мові. От через се можна сказати, що вплив польської граматичної термінольоґії на нашу був здебільшого корисним.

Другим джерелом, з якого наші фільольоґи чимало користували, що до граматичної лїтератури і термінольоґії, була *мова нїмецька*. Копитар, Шафарик, Добровський і инші діячі пори славянського відродженя писали свої працї переважно нїмецькою мовою; звичайно, наші вчені з ними знайомились і се одбило ся трохи і на нашій граматичній термінольоґії; в де яких працях, напр. у Огоновського, иноді знаходимо поруч з терміном українським і термін нїмецький (в скобках), що свідчить про джерело, звідки термін сей витворив ся.

З термінів, що витворили ся під нїмецьким впливом, варто зазначити: реченье *наге* (nackter Satz, Осадця) *шелести* (Geräusche, Огон.), *визвук* (Auslaut) [2]), *наавук* (Anlaut, См.-Ст.), *форма* (die Form, Дячан), *заключки* (Einschlusszeichen, Упр. гр.), *знак приводний* (Anfurungszeichen, Упр. гр.), знаки размышленія (Gedankenstrich, Левицьк.), *сопрошедшое время* (die Mitvergangene Zeit,

---

[1]) Ось ще приклади термінів, що мають на собі польський вплив: заименникъ (zaimek, Упр. гр.), голоска (głoska, П. Павлус.), *згода* (zgoda, Дячан), здане (zdanie, Сл. Парт.), одміна (odmiana, Парт., Сл. Ум.), припадокъ (przypadek, П. П.), имена зборові (zbiorowe, Огон.); назви способів у Парт. і Огон. — высказуючій, неозначеный, писарскі знаки (pisarskie znamiona, Упр. гр.), крапка (Ужинок р. поля), знакъ пытанья (znak pytania, Дячан). У Тимченка: писовня (pisownia), часівник (czasownik), речівник (rzeczownik), час пришлий (przyszły). І т. и.

[2]) У Я. Грота є термін „призвукъ“ (придыханіе).

Практична гр.), предпрошедшое (Vorvergangene Zeit, Пр. гр.), числит. основательныя (Левицкій), основні (grundzahlen) і т. п.

Менш помітним був вплив инших славянських мов, бо вони ще не мали розвитої своєї термінольоґії і більше черпали з славянсько-росийського джерела. З чеської, напр., та сербської мов ми взяли дуже мало граматичних термінів.

В чеській мові знаходимо чимало термінів, цїлком похожих на наші теперішні. Так, в граматицї Ганки ще р. 1832 [1]) ми знаходимо samohlásky, sůhlásky, dwogzwučky, přyslowky, wykřiknjky, skladna і т. п.; за джерело їх проте можна вважати польську термінольоґію, бо ті ж само терміни знаходимо ще у Копчинського. Тут же ми стрічаємо і терміни spůsob, přysudek, яких вживаєть ся ще й досї в нашій термінольоґії. Терміну Партицького намѣстка (pronomen) знаходимо у Ганки джерело — námestka. Тут же знаходимо і термін podmět (у нас підмет), але він скорі польского походження.

Що до сербської мови, то вона впливала на розвиток нашої граматичної термінольоґії ще меньше за чеську. В граматицї Даничича (р. 1850) стріваємо подметъ, прирокъ (prædicatum), реченица (у нас речене), глаголи прелазни (переходні) і т. и. Nomina substantiva тут самоставне риjечи, що знаходимо і в нашій термінольоґії — ім'я самостійне (у проф. Кримского). З сербської ж мови до нашої граматичної термінольоґії увійшли назви чисел: jединина (n. singularis) і множина (n. pluralis), що їх знаходимо перше у проф. Брандта, а потім і в нашій термінольоґії, починаючи з граматики Смаль-Стоцького.

От такі були впливи на розвиток граматичної термінольоґії. Звичайно, більший вплив помічався з того боку, де граматична лїтература була більше розробленою і де терміни булиріднїйшими нашій мові — се з боку Польщі. Инші мови теж поклали знак на нашу термінольоґію, але знак мало помітний і випадковий, що не довго держав ся у нас і був швидко знесений живою течією, що запанувала в граматичній лїтературі. Течія ся була — жива народня мова.

[1]) Mluwnice čili saustawa českeho gazyka. Podle Dobrowského. Od Waclawa Hanky. W Praze, 1832.

лікарь замислюеть ся. Доситъ відомо, що не кожен може бути вояком і не мало людей знаходить ся, що й не хотять іти у москалі. Особливо це тичить ся до інородців, яким, дїсно, трудно служить у війську. Не диво, що ці інородці вживають усяких засобів, щоб тільки уникти військової служби.

І до чого тільки людський розум, керуючись чи злою волею, чи необхідністю та примусом, не доходить, щоб тільки запобігти біди і одсахнути ся од військового обовязку. Одні рубають пальці та нївечать собі вуха і очі, як, наприклад, наші Українці в Поділля, Волинщини та Київщини, другі— калїчать руки, ноги, роблять собі штучні ґили (hernia artific.) і т. и., як, напр., Євреї, у третіх — зявляеть ся штучним опух ніг (oedema artific.), як у Вирмен, або штучне обруденне (phlegmona artific.) і штучні ґулї (tumores artific.), як у старообрядців і мешканців Минської губ., і так далї без кінця.

Усї оці покалїчення уявляють з себе цїлу низку нових хірурґічних хвороб, невідомих взагалї лікарям, бо ніде в підручниках не списані вони.

Крім таких покалїчень, новобранці, особливо з інородців, так штучно вдають справжві хвороби, що іноді і занадто досвідченому професорови не втямки розібрати ся і роспізнати сімуляцію від дійсної хвороби, або вродженого калїцтва. І от, як що такий вчений не обережеть ся і опише таку сімуляцію, як дійсну хворість, то у чисту науку попадае бурян-омана, який повинно, конче, вирвати і геть одкинути.

На цих сторінках ми маємо на меті відігнути один тільки краєчок наукових хірурґічних помилок.

Дїло ось у чім. Ще в 1857 році в Товаристві Паризьких хірурґів (Société chirurgie de Paris) було прочитано оповідь д-ра Perrin'а про одного хворого солдата, у котрого одна нога була скорочена на 3 ctm., клуб (crista os. ilii) цієї сторони стояв вище як на протилежній, а крім того почував ся помацки, приклавши долоню до більшого оворотя (trochanter major), якийсь глухий ляск, як тільки оворотъ стегна ворушивсь чи то вперед, чи взад. Здавалось, що головка стегнова (caput femoris) виходить з свого суглоба, (articulatio) і знов вертаеть ся на своє місце, то б то—зявляеть ся „звичайний або кількаразовий звих" суглоба. Оцей ляск, із за суперечок різних поглядів, так зацікавив Товариство Паризьких учених, що вони обрали з поміж себе найвидат-

війших хірурґів і анатомів того часу, склали комісію з них і препоручили їй досліднти, з якої причини той ляск? Комісія ця зробила поспити на трупах, але ж призвести лясканне на трупі не спромоглась і нічого певного з тих спробунків не вийшло. Все ж таки найвидатнїйші з учених висловились, що тут не йде діло о якимсь звихненню суглоба, а лише тільки о совганню переднього краю великого задкового мязня (m. gluteus max.) поверх більшого оворотя стегна. На цім діло поки що й припинило ся.

Пройшло 50 років з того часу, як знов, у 1905 р., у французькій же хірурґічній літературі д-р Ferraton оповістив про одного хворого, теж солдата, у котрого завше боліло в крижах (reg. lumbalis), особливо на правій стороні і щось ляскало в межі правої кульші (reg. coxae), до того ще й хворий шкульгав на праву ногу. Д-р Ferraton зробив операцію своєму хворому, але ж, розрізавши шкуру й оголивши більший оворотъ і край з. задкового мяза, він не знайшов нічого незвичайного, патольоґічного і з тим зашив рану. Хворому ця операція нічогісїнько не запомогла. Все ж, автор хоч і не зрозумів хворування свого солдата і мав приязру на його, а проте висловив ся, що глухе лясканне коло суглоба залежить від того, що передній край m. glutei max. перескокує через більший оворотъ.

Через 2 роки після цього (1907) вже в німецькій медичній літературі проф. Bayer оповіщає про одну молоду дівчину, що почала жалїтись на біль і якесь глухе лясканне в лівому стегнї, після того як вона натрудила собі дуже ногу, підіймаючись і лазючи по високих Альпійських кручах. Bayer хоч і не находив ніяких зовнїшніх змін нї в кульші, нї в стегнї (про pelvis і скороченнє ноги він не згадує), а все ж зробив операцію дївчині, то б то оголивши більший оворотъ (trochanter m.) і тужньову частину з. задкового мязу, пришив передній краечокъ цього мязня до окістниці б. оворотя. Дївчині полегчало. З приводу цього факту проф. Bayer висловлюєть ся, що до причини лясканния в межі кульші, згідно з комісією Пар. хірурґів і д-ром Ferraton'ом.

Такими ж очима подивив ся на це питанне і проф. Кузнецов, що оце торік надрукував на сторінкахъ „Рус. Врача", № 20, своє вельми цікаве оповіданне про двох молодих сол-

датів, досланих у Варшавський військовий шпиталь „на спиток". Як видно зо змісту росправи проф. Кузнецова і двох фотографічних карток, доданих до неї, діло йде об тім, що у обох хворих спитанників було те ж саме, що й у хворих солдатів д-ра Perrin'a и Ferraton'a, тоб то: скороченне ноги на тій саме стороні, де й клуб був піднятий угору, скривленне похребтини у супротилежну сторону і глухий ляск в межі кульші (reg. coxae). Шановний проф. не зупиняеть ся досить на тому — з чого б то виникали знзоватість кульші і скороченне ноги і не обходить це питанне, а звертае всю увагу наукового досвідчення на те, як вясувати отой ляск, що почуваеть ся в стегні, в межі суглоба, при порушенню б. оворотя.

Після критично-літературного огляду цього питання автор приходить до того ж висновку, що й вище-згадані комісія і лікарі і вважае, що m. gluteus m., після може якої травми, так зміняеть ся, що своїм передвїм краем починае перескокувати через б. обороть, як тільки цей порушуеть ся поперед або узад і це совганне мяза поверх кістки дае глухий згук, ляск, що нагадуе нїмецьке „Clock".

Нїчого довго зупинятись на тих доказах, що ними проф. Кузнецов силкуеть ся підкреслити свій висновок, вони нецїкаві й науково не досить обмірковані, але звернемо увагу на те, що шановний професор своїм висновком вводить у хірургічну науку щось нове, кажучи про якісь своерідні зміни у в. задковому мязу (m. gluteus m.), невідомі до сього часу у хірургічній патольогії, це раз, а друге те, що проф. Кузнецов підняв це питанне у науковім зібранню лікарів Варш. Уязд. війск. шпиталю і присогласив їх до свого висновку, а далї оголосив свій погляд в російській лїтературі. Усе це, взагалї, примусюе нас звернути особливу увагу на захоплене питанне, бо дїло торкаеть ся не тільки наукової правди, але ж і громадських справ (інтересів) через те саме, що такі хворі, про яких говорить проф. Кузнецов, часто-густо трапляють ся межі новобранців у нас, на Українї, хоча й виключно поміж Євреїв.

Наші спостереження на протязї більше 20 років обхоплюють собою більше як 100 випадків. Лиш за останні пять місяців минулого року надіслано було у Київський військ. шпиталь 8 чоловіка новобранцїв, що буцїм то слабують на

кульшу, з них четверо гуртом враз. Всї прикмети хвороби такого великого гурта людей, що пройшов крізь наші руки, скупчеві в одно, дають нам можливість скласти загальний малюнок цїеї віби то хвороби і в рямцї цього малюнку укладуть ся як раз і випадки вище згаданих авторів (Perrin'а, Ferraton'а і Кузнецова).

Перш над усе мусимо занотувати, що усї новобранцї і молоді солдати, про яких тут йде річ, належали до єврейської нацїї (як і обидва спитанники проф. Кузнецова). Далї, що у більшій частинї з них, приблизно у 7—8 з 10, зміни в кульші і скорочення ноги спостерегались з лївої сторони (як і в обох випадках проф. Кузнецова). Що ж до етіольоґії захорування, то всї некрути показують одномавїтно: що віби то задовго перед цим, за 6—15 років, упав (з горіща, з груби, з драбини, в льох і т. п.) і звихнув ногу і з того часу шкандибае, був лїкарь і заправляв звих, одному заправив, другому — нї (іноді показують лїкарське свідоцтво про віби б то справжнїй звих, — якого, до речі, насправжки і натяку не мае). Подробиць, однак, що до того, як упав, як заправляли звихнення, де саме боліло, чи були синяки, чи довго хворував і т. и., — нїхто нїчого не згадае.

Прикмети цього хворування будуть такі:

А. Перш усього кидаеть ся в вічі кульгання, характер котрого зостаеть ся у всїх випадках однаковим, різнючись тільки по силї. Спитанник приступае до розвідача, або відходить від його, кріпко кульгаючи й спираючись на скорочену ногу і разом з тим навантажуеть ся усїм своїм тулубом на тую ж сторону, а колїно і кульшо-стегновий (соха) суглоб зостають ся без усякого спорушення, так, як би вони були одержані анкільозом, після резекції їх. Де котрі з авторів (Ferraton) порівнюють таку ходу з ходою при вродженнім звиху стегна. Насправдї ж тулуб при вродженнім звиху нахиляеть ся вперед заразом з покалїченою ногою, тодї як у наших кульгавих тулуб схиляеть ся не в саґітальній, а фронтальній плащинї, набік, у сторону скороченої ноги.

В. Як що дослїдувати хворого спереду (див фот. № 1), то примітно, що він міцно і довго стоїть лише на скороченій нозї, обпираючись на здорову, зігнуту трохи в колїнї, а стояти на цїй здоровій нозї не може довго. При цїм кидаеть ся в вічі, що

уся кульша на хворій стороні підняла ся угору, resp. spina os. ilii et crista os. ilii стоять вище противлежних, а б. оворотъ витяв ся й стирчить дужче і вище, як на відповідній стороні. Скорочена нога, порівнюючи її з дужою, здаєть ся на око тоньшою як та, але ж, насправжки, як виміряти їх кружінь на рівних відповідних високостях, то жадної рівниці немає. Мязиво і стяги (aponeurosis) стегна і кульші здають ся, помацки, напруженими, а особливо напруженим являєть ся

№ 1.

a.a.a.a.—Tractus ilio-tibialis Maissiati—клубо-голінковий ростяг.
b.—Trochanter major—оворотъ більший.
Спитальники стоять на скороченій буцім то хворій нозі.

клубо-голінковий Maissias'ів ростяг (tractus iliotibialis Maissiati, ф. № 1. a.a.a.), що й на око видко його, як якийсь жолобочок, що йде від клуба (crista os. ilii) позаду напинця широкої стегнової стяги (tensor fasciae latae) простопадно вниз по стегні і доходить до голінки (до tuberculum Gerdi tibiae).

Як що тепер порушувать б. оворотъ стегна по кружню сторчакової вісі, то б то вперед і назад, або ще ліпше як сам

хворий почне це робить, то іноді, де у котрих, почуваеть ся глухий згук, хряск, ляск, по вїмецьки clock. При порушенню овороття спереду назад той ляск чути, особливо як приклаети долоню до того місця стегна, ще міцнїйше. Цей ляск істнуе далеко не у всїх тих хворих з визоватою кульшею, про яких йде річ, а зустрічаеть ся приблизно у одного з трьох; з 8 останвїх випадків, що ми опе списуемо, ляскание було у трьох. Сам некрут дуже пильнуе про те, щоб виявити свое ляскание, посилаючись на це, як на доказ того, що у нього істнуе звих; але цей ляск він може привести активно тодї тільки, як або стоїть на скороченій нозї, або обпираеть ся нею об що небудь. В противнім разї ляскание не являеть ся, хіба що сам спостерéжник почне порушувати стегном, то б то пасівно.

Як що наш хворий встае на здорову ногу, то він випростовуе цю ногу і враз з тим і свій тулуб, а кульшу міцно здержуе в тім саме визоватім ставї, як і ранїйше, через що ця кульша тягнеть ся вгору заразом з тулубом і в свій черед тягне за собою ногу, так що нога одстае від долу і уявляеть ся скороченою (див. ф. № 3).

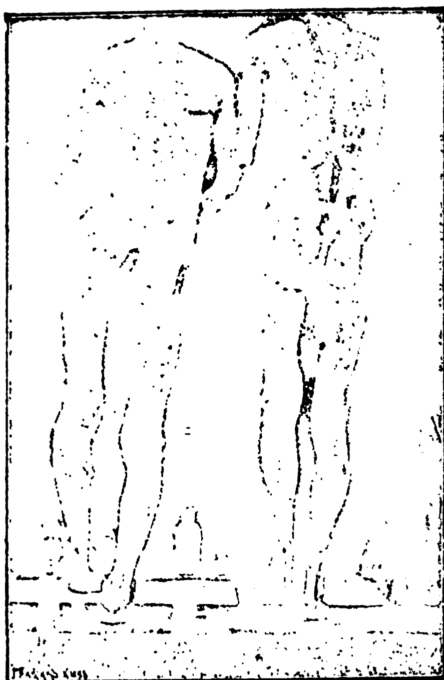
С. Розглянько тепер нашого некрута, коли він стоятиме до нас спиною, на скороченій чи на дужій нозї (див. ф. № 2).

Перш усього кидаеть ся в вічі, що визоватість кульші неначе побільшала, задок (reg. glutei) на хворій сторонї випинаеть ся дужче, задкова зморшка (plica glutei) стоїть визом, задкова ямка (fovea glutei) западае більше, як на дужій сторонї, більший овороть (trochanter m.) витинаеть ся ще міцнїйше, а до того ще й похрéбтина (columna vertebrarum) ізігнула ся у протилежну сторону (scoliosis convexa), а плече і ребра на хворій сторонї зблизились межі собою і стянулись до клуба. Що до ноги, то як тільки хворий стане на дужу, то скорочена не дістае до долу на 3—5, а то й на 8—10 ctm.

Всї позначені прикмети бувають то більш, то менш виразнїйші, відповідно екеквізітности випадка. Дослїдуючи далї помацки, можна впевнитись, що в мéжі кульшо-стегнового суглоба (coxa), а також задків (reg. glutea), стегна, похрéбтини і ребер нїчогісїнько патольоґічного не вчуваеть ся, нїщо нїде не болить, усї суглоби, як то: кульшо-стегно-

вий (coxa), колїнний і в кісточках (artic. tibiotarsalis) зовсїм здорові і порушення їх звичайні; 6. оворот міцний і вільно порушуєть ся заразом з суглобом, в межах його ніякого опуху, або болю не почуваеть ся; похребтина, рамено й

№ 2.

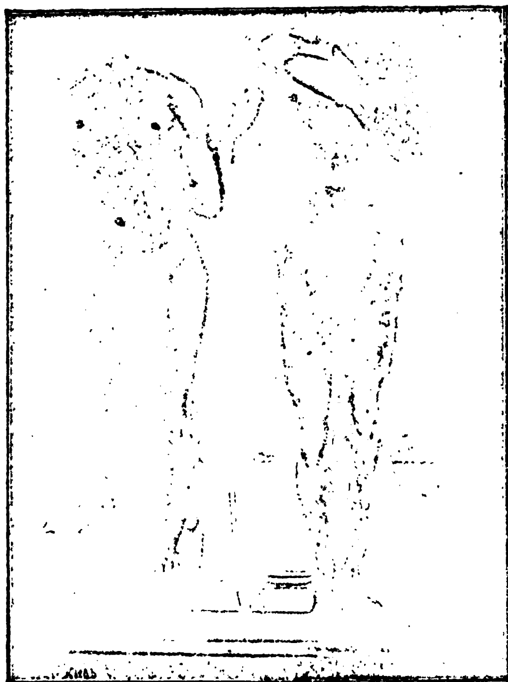

Спитанники стоять на здоровій нозї; видко скороченнє лївої ноги і напруженність крижопагiмцьового мязня крижини на відповідній сторонї. Лїва кульша стоїть низом до другої, через що й нога здасть ся скороченою.

ребра легко випростують ся, тільки при усїх оцих дослїджуваннях наші спитанники більш-менш пручають ся. Про те ми натикаемось на певний і дуже цїкавий факт, а саме: у

крижах (r. g. lumbalis), на тій саме сторові, де нога здаеть ся скороченою і клуб стоїть вище протилежнього — оком видко і пучками можно налапати напружений і твердий, як дерево, крижо-хребовий мяз (m. sacrospinalis seu errector trunci), фот. № 2.

№ 3.

Теж спереду.

Д. Нам зостаеть ся ще обдивитись наших хворих в горізонтальній площіні. При цім видко, що увесь тулуб трохи випростав ся, нога хоч і дуже скорочена, а все ж на 1—2 ctm. менше проти того, як коли хворий стояв, передній пагінець клуба (spina os ilii) на хворій сторові стоїть

Щоб показати правдивість висловлених думок, ми подамо далї „**Історичний словник української граматичної термінольоґії**".

Українська граматична термінольоґія находить ся тепер в останньому періодї свого витвору. І поки вона не стала скамянїлою, ми повинні подбати, щоб вона витворилась як можна найкраще, щоб вона придбала собі форми як мога більше народні, як мога більше зрозумілі. А поки що багато термінів, що повинні мати собі відповідну українську форму, її не мають, як от назви відмінків, назви міри порівняння і т. и. Багато термінів мають не відповідну форму; деякі з їх мають по скілько виразів і наші фільольоґи вживають тих, що їм більше до вподоби. Наголос термінів теж вживаеть ся так, як бажаеть ся авторови, — маемо, напр., **о̀днина** (См.-Стоцький), **одни́на** (Коцовський) і **однина́** (Брандт, Кримський), **мно́жина**, **множи́на** і **множина́**, і т. и.

От через все се зїзд українських фільольоґів стае неодмінно потрібним, стае питаннем часу. Зїзд, і тілько зїзд заповнить всї ті прогалини, що помічають ся в граматичній термінольоґії, розвяже всї ті темні й спірні питання, що виникли з сього боку останнїми часами.

Про сімуляції у хірурґії.

Головного хірурґа Київськ. Військ. Шпиталю

Д-ра М. Галіна.

На широкому полї науки взагалї, а хірурґії в окрема, іноді випорсують ся бурянцї, котрі здають ся здаля й справдї за щось варте і навіть можуть зацікавити справжнього наукового орача, ще й одурити його, як що він не озірнеть ся навкруги і не обміркує обставин життя і припадковости буряцкового явища. Це діялось здавна, ще тодї, як людський науковий розум йшов помацки, силкуючись розгадати природу чоловічу і його хвороби тільки оком і то простим та пучками, це дїеть ся й тепер, хоч чоловік озброїв себе не тільки знанием своїх попередників, а навіть і різноманїтним струментом та лабораторними і клиничними методами. Хто з щирістю, та не досить освіченим розумом, а хто з поспіху та з малою науковою вагою випручаеть ся на те наукове поле, як „перекоти поле", а нащадкам доводить ся розбірати ся у тому і відкидати суріпу од доброго зерна.

А тим часом громадське життє зо всїма галузями свого істнування викидае з себе все нові і нові запити і наука повинна не тільки дати одповідь, але ж і зясувати її. Розвій капиталїзму з його залїзницями, фабриками, трамваями і т. інше, викинув на хірурґічне поле чимало таких хвороб, яких наша наука по за 100 років не знала. А разом з тим загальна військова повинність у Росії, за 25-30 останніх років, випростала з себе такі медичні речі, перед котрими всякий

цього мяаня, то б то — або дати сталий поворіт стегна на около (через шрамове переродження або гипертрофію цього мяза), або вігнуту контрактуру стегна (черев атрофію мяза, чи підупалість його, що дало б спроможність супротивнику — антаґоністу — узяти верх), чого, однак, ні у випадках проф. Кузнецова, ні наших і сліду немає; великий задковий мяз (m. glut. m.) у всіх досліджованих нами випадках не уявляв ніколи й ніяких зовнішніх одмін від норми. Операції Ferraton'а і Perrin'а теж не стверджують висловлених ними догадів.

Правда, проф. Кузнецов, у слід за згаданими авторами, висловив свій домисел, що до своєрідних змін мяза, маючи на меті зясувати отой ляск, що він і другі спостерігали у своїх хворих, але ж не забуваймо, що цей ляск тільки лише супроводить, і то далеко не завше, другі, більше цікаві і гострі зміни в межі кульші й може знайти своє освідчення в другої причини, як це ми бачимо далі.

Зупинимось тепер на нервовій патольоґії. Взагалі відомо, що не тільки травматичні невріти, а більш-менш усякі захорування центрального, особливо хребового нервового укладу, можуть дати різноманітні і сталі зміни в кістях, суглобах, стягах і мязах орґанізму. Не диво було б, як би каліцтво наших новобранців залежало від якої небудь хвороби нервового укладу, чи центрального, чи то періферічного і зясувалось з цього погляду.

За для вирішення цього питання ми звернулись до відомих у Київі невропатольоґів, професорів та доцентів Увіверсітету. Не зупиняючись на дрібницях їх наукових спостережень і дослідів, занесених в історію хвороби кожного з некрутів, мусимо оголосити лише їх загальний висновок: „в нервовім укладу немає ніяких патольоґічних змін, що ними можна було б освідчити і зясувати кульгавість і зпоізватість кульші“. Тільки у одного з 8 спитанників було знайдено прикмети гістерії, а в другого — більшість з спостережників натрапила орґанічне хорування хребового стрижу, чи його корінців, але ж звязати це стрижове хорування зо змінами в кульші і позі — не спромоглись. На думку спеціалістів — одно від другого не залежить. З приводу цього останнього хворого один з професорів хірурґів (проф. Волкович) висловивсь, що „всі

явища, які спостерігають ся у хворого, як то — scoliosis, взоватість кульші, кульгавість через скороченне ноги, — суть позірні і штучного походження“.

Ітак, значить, і з боку нервового укладу немає нічого певного, чим би можна було зясувати істнуванне у наших новобранців вищеписаних змін. Зрозуміло після всього цього, що як тільки ні з хірурґічної, ні з нервової причин немає ніякого освідчення, то на думку, звичайно, спадає — чи не сімуляція часом бува це?

Людский розум, керуючись чи то доброю, чи злою волею, прозирає іноді геть-геть поперед науки, і остання натрапляє на такі вчинки в життю, що не здолає їх зразу зясувати.

Як не звичайна ця думка про сімуляцію, але сама по собі вона не розвязує питання. Безперечно треба до цього ще розгадати механізм походження цієї сімуляції, проконтролювати його, ще й потім відтворити на здоровій людині. Тільки після цього наш догад про сімуляцію може ствердитись і дати наукову і певну одповідь на питання.

Щоб досягнути цього, треба перше знищити злу волю у наших спитанників, це б то поставити їх у такі умови, щоб вони нічого не могли подіяти нею. Колись у Київськім Шпиталю уживали непевний спосіб — хлороформуванне. Бувало проф. Борнгаупт, а за ним головний хирурґ Соломка захлороформують хворого на очах присутних лікарів і демонструють, як під впливом наркозу, згодом, зменшувались і зникали поволі взоватість кульші, похребтини і скороченне ноги і непомітно все ставало на місце, так що й ніякої різниці межі дужою та хворою стороною тулуба і ніг не можна було запримітити. Але як тільки сон починав проходити і стяма повертатись, як зараз клуб, а за ним і нога підтягувались вгору.

Цей дослід міг переконати присутних в тім, що ні в кульші, ні в суглобах і похребтині не істнує ніяких сталих змін. Зостало ся ще питанне: чи не мало ся контрактури (гістерічної) того мяза, що порушує клубом?

Тільки неґативна одповідь на це давала рацію ствердити догад що до сімуляції.

У наші часи ми вже не звертаємось до якого небудь наркозу, та й потреби у цьому немає, бо теї ж мети можна досягнути простим і переконуючим дослідом, про який було

згадано вище, тоб-то: або посадовить спитанника на стіл і пригнути йому тулуб до стеген, як можна дужче, або, навпаки, положити його на стіл горілиць і пригнути йому стегна до живота. В обох цих умовах самохітня функція крижо-хребового мяза усуваєть ся і всі аномалії тулуба никнуть: кульша стає на місце, обидва клуби стоять на одній горізонтальній площині, ноги обидві відповідають одна одній в продовж, похрєбтина випростуєть ся і стає простопадно відносно до кульші, коротко кажучи — перед нами зовсім нормальна людина, з зовсім ретельними тулубом, кульшею і ногою. Заразом з цим і напруженність крижо-хребового мяза уникає.

Здаєть ся звичайним і зрозумілим після цього, що ми маємо діло не з якоюсь хворістю, а заледве з штучним її відтворуваннєм, з її сімуляцією! Яким же побутом можна це штучно відтворити?

Розвязок цього питання повинно шукати в грі мязів, що порушують кульшами й похребтиною.

Пригадаймо, що у наших некрутів, при усяких положеннях тулуба, спостерегалось завше одне цікаве явище, а саме: напруженність крижо-хребового мяза (m. errector trunci s. sacrospinalis) Це той мязень, що спорушує кряж (os sacrum), клуби (crista os. ilii), тоб-то кульші і пригинає до них похребтину і ребра. Починаєть ся він на кожній стороні з боків кряжа і задньоі части клуба (tuber et crista os ilii), а також і від сторінкових пагінців (spina lat. vertebri) крижових хребів, підаїмаєть ся вгору міцним платом і потім розгалужуєть ся на три пучки, з котрих більший, — кряжо-крижовий мязень (m. sacrolumbalis) примощуєть ся до нижчих країв усїх 12 ребер (Гіртль), а другі двоє — клубо-ребровий крижей і спини (m. m. iliocostalis lumborum et dorsi) — до відповідних пагінців в горі похребтини. Взявши на увагу початок і причепи цього мяза, стає зрозумілою і його фізіольогічна функція. Загальний гуртовий скуток обох мязів вигинає хрєбет (спину) і кряж з клубами назад, через що крижова частина похребтини (reg. lumbalis) витинаєть ся вперед (lordosis), а при скороченню одного з них повинні наближатись місця початку і кінця цього мяза, тоб-то — кряж (os sacrum) слїдкує за клубом і в гурті з ним порушуєть ся в відповідну сторону, через що кульша стає зизом,

а горішня частина похребтини притягуеть ся у тую ж сторону до клуба, через що середина похребтини витинаеть ся у протилежну сторону (scoliosis convexa), тодї як ребра, скбротом кряжо-крижового (m. sacrolumbalis) мяза, а з ними і барк (synch. omo-clavicularis, надплече) осїдають і наближають ся заразом з горою похребтини до клуба. Можна припустити, що загальному скуткови кряжо-хребового мяза (m. errector trunci) з його розгалузками, тієї чи другої сторони, допомагае ще й чотирохкутнїй крижовий мяз (m. quadratus lumborum). Функція обох цих мязів залежить від волї і керуеть ся нею.

Що до ноги, то само по собі зрозуміло, що як тільки кульша стала низом, то й відповідна нога підтягнулась за нею, буцїм то скоротилась, через що й б. оворотъ стегна підвищав і витяв ся.

Як що наше освідчение, відносно до безпосередньої залежности межі функцією кряжо-хребового мяза і штучним відтворуванием хвороби, про що йде річ, певне, то в такім разї ми повинні легко відтворити цю саме хворобу на собі і на других людях? Насправжки воно так і е. В Київськім Шпиталю не тільки лїкарі, а навіть і прості працьовники з солдатів відтворюють як найкраще усю картину хвороби. Для цього лише повинно стати міцно на одну ногу і обіпертись усїм тулубом на неї, підтримуючи себе другою, зігнутою трохи в колїнї, як звичайно стоять люде, що зморились на ноги, а потім усталивши (фиксіруя) кульшу в цїм знизоватім становищі, переступити на другу ногу. За для того, щоб удержати кульшу низом, треба напружити відповідний кряжо-хребовий мязень, а як його попустити, так кульша стае на місце і скорочение ноги зникае.

До цього мусимо ще занотувати дуже цїкаву для нашої справи річ: один з наших лїкарів, худорлявого укладу, скорочуючи самохітно ногу і порушуючи при тім ще й оворотем, може заставити його ляскати скільки завгодно і цей ляскъ, і по згуку і по походженню, нї чим не різнить ся від такого ж ляску у тих спитанників, про яких у нас з проф. Кузнецовим і закордонними авторами йде річ.

Зупинимось ще на освідченню цього ляску, бо хоч його нетрудно відтворити поволї кожному і, значить, він е штучний, а притім це вже е сам по собі факт і його, конче,

треба виясувати тим більш, що з його почала ся історія цього питання.

Взявши на увагу, що ляск спостерігав ся не тільки переважно, а майже виключно, у солдатів (випадки Perrin'a, Ferraton'a, Кузнецова й сотня наших), можна припустити, що це є признака хвороби, як наслідок військового укладу. Алеж випадок проф. Bayer'a свідчить, що ляскання в ме́жі б. оборотя може траплятись і приватно. Цей випадок тичить ся 22-х лїтньої дївчини, що стала почувати у себе, в ме́жі кульші, біль і глухий ляск після того, як дуже струдила собі ногу, карабкаючись по Альпійських кручах. На жаль, цей випадок списаний не досить повно, через що не можна уявити собі — у якому станї були у цієї дївчини кульша, похребтина і нога. Через те можна припустити, що уся хворість у цієї дївчини обмежувалась виключно одним глухим ляском, що міг залежати як наслїдок зірвання декотрих мязів в ме́жі суглоба, чи оворотя в мент карабкання. В лїтературі істнують описані випадки зірвання чотирохголового мяза стегна (m. quadratus femoris) як раз при таких умовах, як у дївчини проф. Bayer'a.

Можливість приватних спостережень, що до ляскання, стверджуєть ся ще й другим випадком, про який оголошено оце недавно в Société de Chirurgie de Lyon [1]) під титулом: Hanche à ressort. Справоздавець Д-р М. Horand нагадує, що він, ще в 1874 роцї, спостерігав дївчинку 11 років, що якось упала і з того часу почувала біль в ме́жі оворотя на ході і прицїм було чуть здаля глухий звук, який проте зник сам по собі, після того, як дївчинка полежала в супокої. На думку Horand'a хвороба дївчинки спадала більше всього на Coxalgia histerica.

Можливість і певність таких випадків ми стверджуємо і власним досвідом. Недалї як учора було приведено до нас Д-ром Бергманом одного молодого худорлявого чоловіка, котрий служить військовим писарем і жалїєть ся на те, що як тільки він багато попоходить, то в ме́жі лївого оворотя починає трохи болїти і щось хряскати. Не згадає, щоб коли упав на стегно, або кульшу, але ж недавно упав просто на ногу, підвернув посковзнувшись. Це його мало

1) Revue de Chirurgie. 1908. Janvier, p. 100.

журить і операції він не хоче. Щоб демонструвати нам ляскание, він став на праву дужу ногу, а лїву кульшу поставив трохи визом, і таким чином скоротивши лїву ногу, псворушував нею так, що б. оворот почав совгатись то вперед, то взад, як це, звичайно, кожний з нас робить задля гімнастики суглобів. Приклавши долоню до оворотя, можна було впевнити ся, що, дїйсно, почуваеть ся глухий ляск в той мент і усякий раз, як оворот просковзує по під напруженим і яскраво пучками вчуваемим клубо-голїнковим ростягом Maissiaв'а. Край же великого задкового мяза не порушуеть ся, оскільки це можна вчувати, анї крапельки.

В чім же й де шукати освідченая самому фактови ляскания?

Комісія, що була обрана Товариством Паризьких хірургів, силкувалась розвязати це питанне експериментально (догад був про вроджений звих кульшо-стегнового суглуба), досвідами на трупах, але результат одержано, як і треба було сподїватись, негативний. Такий же результат одібрано було на трупах і самим ініціатором питання Perrin'ом. Не дивлючись на це, де котрі з найвидатнїйших членів комісії (Chassaignac, M. Lavallée) спали на думку, що „причиною особливого ляску може бути переднїй край вел. задкового мяза, що совгнеть ся понад оворотем“ (Кузнецов). До такого ж висновку дійшов і Д-р Ferraton, що зробив своему солдатови операцію, сподїваючись знайти в межі оворотя причину ляскания і таким чином вигоїти хворого. Але нїчого патольогічного в межі оворотя і задкового мяза він не знайшов і скарги Зуава що до кульгання і ляску знов почали ся. За Ferraton'ом подав ся і проф. Bayer, що теж зробив операцію своїй хворій і хоч теж нїчого патольогічного в межі оворотя не здибав, а проте взяв та й пришив переднїй край вел. задкового мяза до окістницї оворотя і це запомогло дївчинї, бо ляскание з того часу зникло. На цїй основі проф. Bayer геть згожуеть ся зо всїма своїми попередниками, що до причини ляскання, і висловлюеть ся так: „совганне мязових волокон вел. задкового мяза понад більшим оворотем злучаеть ся з шумом“ (Кузнецов).

З цього виникае, що освідчение, яке було висловлено Паризьким Товариством Хірургів, на підставі теоретичних

догадів, знайшло своє ствержение в оперетпвному результаті Bayer'а. З цим цілком згожуеть ся і проф. Кузнецов і підкреслює догад попередників, що до причини ляскання, двома своїми випадками.

Як не цікаве це освідчення по своїй анатомічній звичайности і авторітету особ, якими воно висловлюєть ся, але нас воно не може задоволити, бо йому суперечать і анатомічні здобуття останнього часу і клиничний діфференціальний огляд.

На нашу думку, роля, яка придаеть ся передньому краю в. задкового мязу, повинна бути присвоєна як невиключно, то головно, тому апоневротичному клубо-голінковому ростягу, який в останніх виданнях анатомії уживаеть ся під назвиском tractus iliotibialis Maissiati [1]). Цей ростяг, починаючись у клуба (crista os. ilii), позаду переднього клубового пагінця (spina sup. antev. os. ilii) і напинця широкої стяги стегна (tensor fasciae latae), йде простопадно вниз, з окола середнього задкового мяза, а в межі б. оворотя сплітаеть ся з тужнем в. задкового мяза (ззаду) і воліконами напинця широкої стяги стегна (зпереду), далі він йде униз в окола стегна геть до зверхньої кісточки голінки (tuberc. Gerdi tibiae), де й чипляеть ся. Таким робом, над і по за більшого оворотя і вниз від його істнує товстенький і дуже міцний, напружений фіброзний ростяг (Maissiasband), який легко можна запримітити і налапати у кожній людини; він здаеть ся на око як яка підшкурна дуже напружена бинда, що йде простопадно від клуба на стегно саме через оворот, де й напруженність її найміцнійша. Під цим саме ростягом і совгаеть ся оворот то вперед, то узад, в залежности від порушень стегна. Що найцікаве, то це те, що напруженність Maissias'ового ростягу особливо найміцнійша в той мент, як оворот підходить під його, підіймае його на собі, а надто ще як до цього поставити кульшу визом і таким чином оворот витяти; тоді Maissias'ів ростяг витинаеть ся і напружуеть ся, як натята і

---

[1]) Tractus iliotibialis Maissiati (Maissiasband) виразно, хоч і коротко списано в Leitfaden für die Chirurgische Anatomie von E. Juvara. Berlin, 1899. s. 89, verlag von A. Hirschwald і дуже добре змальовано на табличках у Атласі Шпальтегольца.

напружена струна, і як ця остання — дає глухий згук, подібно згуку clock, в саме той мент, як оворотъ просковзнувсь. Це можна спостерігати не тільки вчутем долонею, але й простим оком. Навіть на наших фотографічних картках, що ми поздіймали з наших спитанників, досить виразно примітні як напрямок, так і напруженність клубо-голїнкового ростягу. Що ж стосуєть ся до в. задкового мязу, то нї переднього його краю, нї його тужвя, нї тим більше його порушень не можна нї простим оком, нї помацки, нї вчуттем ствердити і через те немае нїякої наукової рацїї зупинятись на йому і вважати його за причину ляскания. А нѐбуть в йому яких би то було патольоґічних змін, як свідчать операційні досвіди Ferraton'а і Bayer'а, тільки стверджують наш висновок.

Певна річ, що відтворити цей згук на трупі і нам не поталанило, як і нашим попередникам, і це зрозуміло, бо на трупі бракує живого скороту мязів, ще й до того нема спромоги постановити кульші звзом.

Як що ляскание в мѐжі кульшо—стегнового суглобу може спостерігатись при звичайних умовах, як, наприклад, у дївчини проф. Bayer'а, д-ра Horand'а і у нашого писаря, то цей факт може зясуватись скорійше тим догадом, що клубо-голїнковий ростяг був або занадто розволіклий, або може й надірваний у той час, як дївчина занадто потрудила ногу по кручах, або в мент падання розіпятий, як у хворої Horand'а і нашого писаря, після чого ростяг шрамово трохи скоротивсь і почав більш напружуватись при совганню оворотя. Досвід проф. Bayer'а, що пришив тужень в. задкового мяза до окістницї оворотя, не тільки не суперечить нашому догаду, а скорійше стверджує його, бо пришивши край цього мязу, він тим самим зміцнив, усталив (фіксірував) і ту частину клубо-голїнкового ростягу Maissias'а, в складник котрого вплїтаеть ся і тужень цього мязу саме в межі оворотя. Як би проф. Bayer (або Ferraton) замість пришивання тужня, перерізав би апоневротичний ростяг вище зверха оворотя, то наслїдок операції був би однаковий.

У всякім разї, щоб там не казати, що до причини цїкавого зявища, а на решті воно само по собі не мае тієї наукової вартости, яку йому хотять прикласти і залежить воно виключно від змінного напруження tractus iliotibialis Maissiati. Ця змінність напруження Maissias'ового ростягу

може бути штучно відтворувана вкупі з швоватістю кульш, як, наприклад, у всіх наших некрутів, а може залежати, дійсно, і від травматичних змін в йому, або бути ознакою гістерії, як у приватних хворих. Але, в останнім разї, воно толї спостерігаеть ся припадково і, що найголовнїще, не в супроводї з шивоватою кульшею і скороченнем ноги. Це ми стверджуемо не тільки через те, що ляскание спостерігалось переважно у симулянтів і не тільки через те, що нї Ferraton, нї Bayer не знайшли нїяких патольоґічних чи то своєрідних змін в межі б. озоротя і задкового мяза, а головно через те, що отой глухий згук може відтворити майже кожна людина худоравна, по враві, як напр. наш товариш -- лїкарь, котрий ранїйше нїколи не почував за собою цього.

Як що „своєрідний звих, як каже Pitha, уявляе з себе якийсь фокус, збудований на тім, що хворі призвичають ся осередкувати свій самохітний импульс на деяких мязнях, спріяючих спорушенню головки стегна і у той час усувати функцію супротивників (антаґоністів)“ [1], то тим більше ми це можемо сказати про наших позірних хворих, зла недоля котрих примусюе вживати усяких способів, щоб тільки отуманити лїкарів і позбутись військової нудьги.

Київ.
Лютого 25—1908 р.

[1]) Prof. Hoffa. Хірурґія Brund'a, Bergmann'a і Mickuliez'a, стор. 64, росийське виданнє.

Хроніка Українського Наукового Товариства в Київі.

ЗАГАЛЬНІ ЗБОРИ.

Робота Т-ства почалась весною 1907 року, і на протязї його відбув ся ряд засїдань: загальних зборів, засїдань Ради і засїдань наукових. Загальних зборів було 8. Перші відбули ся 29 Квітня. Головою зібрання обрано було М. Грушевського, секретарем І. Стешенка; членів зійшлось 21. Постановлено вважати дїйсними членами всїх, кому фундаторами послано запросини на збори і хто їх одержав [1]. Обрано також згадану в передмові М. Грушевського тимчасову Раду.

Другі загальні збори — 25 Травня. Членів було 16; головою обрано О. Черняхівського і секретарем О. Грушевського. Обговорено було і ухвалено друкувати доклад М. Грушевського про будучу наукову дїяльність Тов-ства; обрано дїйсним членом Ів. Джиджору.

3-і загальні збори 14 Вересня; присутних 14 членів; головою обрано К. Михальчука; секретарем Є. Тимченка. Постановлено: заложити бібліотеку Тов-ства; орґанїзувати секції — історичну, фільольоґічну, математично-природописну, про що й повідомити членів друкованою оповісткою; видати 1908 р. збірник праць Тов-ства. Обрано

[1]) Список перших мається в актах Товариства.

в дійсні члени: д.д. Берло А., Доманицького В., Колессу Ол., Комарова, Модзалевського В., Павлуцького Гр., Русова А., Смаль-Стоцького С., Сумцова М., Томашевського С.

4-і загальні збори — 1-го Жовтня; присутних членів 14. Головою був М. Лисенко; секретарем Б. Грінченко. Обрано пятого члена Ради О. Грушевського. Обрано в дійсні члени: А. Качаловського, А. Лободу, М. Страдомського.

5-і загальні збори — 22-го Жовтня; присутних членів 11; голова В. Перетц; секретарь О. Черняхівський. Постановлено: скликати на 27 Жовтня екстренне зібрание в приводу питання про перейняття Товариством журнала „Україна" і повідомити про се Голову Тов-ства. Обрано в дійсні члени: І. Бондаренка, О. Косач, А. Кримського, А. Леонтовича, М. Петрова, Д. Щербаківського.

6-і загальні збори — 27-го Жовтня; присутних членів 13; головою обрано О. Г. Черняхівського, секретарем А. Яковлева. На зборах обмірковувано питанне про перехід „України" до Укр. Наук. Тов-ства; для остаточного розгляду передано питанне в Раду Тов-ства, щоб обміркувала його при участі Голови, М. Грушевського.

7-і загальні збори — 14-го Падолиста; присутних членів 18; голова — А. Лобода; секретарь — Є. Тимченко. Доложено було результати нарад Ради про видаванне Тов-ством наукової часописи Постановлено: видавати строго-науковий, неперіодичний орґан; деталі видавництва доручити обміркувати Раді. Обрано в д. члени П. Петровського.

8-і загальні збори 30 Грудня; присутних членів 16; головою обрано М. Василенка, секретарем А. Яковлева. Замісць тимчасової Ради обрано постійну: Головою — М. Грушевського; товаришем: В. Щербину і О. Левицького. Членами Ради: Біляшевського, О. Грушевського, М. Лисенка, Стешенка, Шульгина. Кандідатами до них (з правомъ дорадного голосу, а при неприсутности котрогось члена Ради — з правомъ рішучого) обрано: Тимченка, Черняхівського, Яковлева. Обрано в ревізіовну комісію: А. Берло, Л. Черняхівську, Є. Чикаленка. Обрано в дійсні члени: Маслова С., Студинського К., Чикаленка Є. і Ярошевича А.

ЗАСІДАННЯ РАДИ.

Всїх в 1907 роцї відбуло ся 11.

На 1-му, що відбуло ся 29 Квітня, обрано за скарбника В. Щербину і за секретаря Я. Шульгина. Постановлено звернутись до ряда осіб з пропозіцією вступити в члени Тов-ства; на 2-му (6-го Травня) — доложено було проект М. Грушевського що до діяльности Тов-ства і пропозіцію орґанізувати науковий зїзд; на 3-му (9 Вересня) — за одмовою д. Шульгина від секретарства обрано для сього обовязку Стешенка; на 4-му (29 Вересня) ухвалено було відозву до членів Тов-ства з приводу заснування секцій і пропоновано обрати одного кандідата до членів Ради; на 5-му (1-го Жовтня) — доложено було про отворенне фільольоґічної секції і з приводу постанови загальних зборів про наукове видавництво, признано можливим видавати його не більше 4—6 книжок на рік; постановлено посилати повістки на загальні збори іногороднім членам; на 6-му (14 Падолиста) доложено про отворенне історичної секції; постановлено: половину чистого доходу з публїчних лекцій віддавати лекторам; з приводу постанови заг. зборів про наукове видавництво поклопотатись про здобутте матеріальних коштів для того; на 8-му (17 Падолиста) — постановлено розіслати оголошенне про наукове видавництво; на 10-му (23 Грудня) — постановлено скликати заг. збори для обрання постійної Ради; на 11-му (30 Грудня) — новим складом Ради обрано редакційний комітет наукового видавництва; ухвалено для нього назву — „Записки Українського Наукового Товариства в Київі".

НАУКОВІ ЗАСІДАННЯ.

Наукові засїдання Т-ва дїлили ся на прилюдні і секціонні; перших від Вересня і до Грудня 1907 року відбуло ся сім.

На засїданню 16-го Вересня прочитано було два доклади — М. Грушевського — „Господарство польського маґната на Задніпровю перед Хмельниччиною" та

Ів. Стешенка — „Марко Вовчок і його українські твори“. В докладї д. М. Грушевського, на підставі контракту „краківського каштеляна“ Конецпольского з приводу віддачи 1643 року в аренду шляхтичеви Длускому гадяцької волости, охарактеризовано господарство великих панів на Українї. В докладї д. Ів. Стешенка висловлено було думку, що художний український кольоріт творів М. Вовчка належить її чоловіку; з приводу реферату виникли дебати, в яких д. В. Грінченко, заперечуючи проти деякіх пунктів докладу, приходив до тієї ж думки; д. М. Грушевський признавав неясним питанне про те, що М. Вовчок української мови не знав, і нагадав про писану М. Вовчком за кордоном повість „Марусю“ незалежно від О. Марковича, де всеж таки видко знайомість з українським побутомъ.

На 2-му засїданню 1-го Жовтня — доложено було витяги з „Спомнпів про М. Вовчка Ганни Барвінок“, а також доклад—„Нові матеріяли про М. Вовчка“ В. Доманицького. Останнїй одержав листуванне небіжчицї і де-які її українські твори, на підставі яких стверджує факт повного авторства власно Марковички, а не її чоловіка. В дебатах д. Грінченко заявив, що він і тепер лишаеть ся при протилежній думцї, яку стверджуе ріжниця в мові межи першими двома томами і третім. Д. Стешенко заявив, що проти повного авторства свідчить факт ріжної художньої гідности російских (слабих) і українских (гарних) творів М. Вовчка. Д. Науменко оповістив, що М. Вовчок при побаченню з ним і в 1902 роцї балакала українською мовою, досить свобідно, хоча була се мова собі авичайна, обиходна. Д. М. Грушевський зауважив до реферату д. Доманицького, що дати на рукописях М. Вовчка не мають значіння, бо ними можуть бути показані роки останньої редакції, а не дїйсного написання творів, і брак поправок в рукописях також, бо се може бути копія з поправленого. На увагу д. Грінченка, чому у Марковички заховались листи її, а не чоловіка, д. Черняхівська завважила, що при їх розбратю листи обопільно могли бути повернуті.

На 3-му засїданню 22-го Жовтня доложено було реферат д. В. Перетца — „Нові інтермедії“, де автор познайомив зібранне з найденими ним: 1) двома польськими інтерлюдіями 1650-х років, де дієвими особами виступають

українці; 2) з уривком пьеси на Благовіщеннє, яка складена по типу „сводної“ чи колективної містерії і викликає до себе велику цікавість особливо через те, що містерій серед памяток давнього українського театру — дуже мало, а більша частина їх належить до ґрупи шкільних драм. До сеї пьеси додано інтерлюдію про діскусію еврея й християнина, про число празників у християн і евреїв, що збудована на відомім анекдотичнім сюжеті, який стрічаемо в російських і українських рукописях XVII—XVIII в. в. По письму містерія й інтермедія належать скорійше всього до кінця XVII в. В обміні думок д. референта з д. Степенком виявилось, що одна з наведених в пєсї молитов не може вказувати на літурґічне похожденнє духовної песи і тим самим не дає матеріялів для арґументації pro і contra теорії по означене похожденнє української драми 17-го віку.

На 4-му зібранню 14-го Падолиста доложено було два реферати — перший Ол. Грушевського—„Нові матеріяли для біоґрафії Костомарова“. В докладі зазначено було обставини, в яких розвинуло ся українське федеративне славянофильство і його відмінність від московського асіміляційного. Другий реферат, д. Б. Грінченка — „Пісня про Дорошенка й Сагайдачного“ викликав широкі змагання. Референт доводив, що пісня ненародня і належить до кінця 18 віку. Опоненти — М. Лисенко, О. Левицький, О. Косач, О. Мишуга і др. доводили, що пісня народня, себ то вказували факти її розповсюдження по селї. Д. В. Перетц звернув увагу, що докладчик іґнорував вішню будову пісні, з чого видко давність її походження; крим того пригадав виданий ним старійший варіант сієї пісні з 17-го віку. Д. М. Грушевский вказав на условність понять „народнїй“ і „ненароднїй“ („народнї“ твори — се продукти індівідуальної творчости, тільки роспосвсюднені в народнїх кругах і від такого ужнвання часто вишліфовані, змінені, упрощені); згадки в Енеїдї Котляревського вказують, що в другій пол. XVIII в. пісня про Сагайдачного була дуже популярна в широких масах козаччини.

На 5-ім засїданню 2-го Грудня прочитано було два реферати, перший д. Гр. Павлуцького — про „Українське мистецтво“. Докладчик зауважив оріґінальність укра-

їнської штуки і змогу її развою. Він вказав на характерні риси українського церковного будівництва, церковного малярства і скульптури. В другому докладі—„Про український орнамент“ д. М. Біляшевський указав особливість орнаменту, яким оздоблюють ся різні речі українського селянина; подав історію і звістки про сучасний стан збирання орнаменту.

Въ 6-ім засіданню 23-го Грудня прочитано було доклад д. П. Черняхівського — „Нові теорії про походження людини“, де охарактеризовано було сучасний стан науки про походження людини. В двох других докладах — д. І. Каманіна — „Ще про пісню про П. Конашевича Сагайдачного“ та д. Б. Грінченка — „Нові данні про пісню про Сагайдачного“ знов порушено було викликане д. Грінченком питанне, чи дійсно в пісні згадують ся гетмани Дорошенко і Сагайдачний. Д. М. Грушевський зведенне історичних імен в пісні вважає анахронїстичним і взагалї не вважає можливим зо змісту пісні в тих варіантах сього козацького маршу, в яких його маємо, виводити вказівки на певний історичний момент.

Секції фільольоґічна й історична відбули по одному, орґанїзаційному засіданню.

ЧЛЕНИ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА:

До 1-го травня 1908 р. до Товариста належали: Александровський Г., Антонович В., Антонович К., Берло А., Біляшевський М., Бондаренко І., Василенко М., Вовк Ф., Галїн М., Грінченко Б., Грушевський М., Грушевський О., Джиджора І., Даманицький В., Дурдуковський В., Житецький П., Каманїн І., Качаловський О., Квятковський Г., Колесса Ол., Комаров М., Косач О., Кошовий В., Кримський А., Корчак-Чепурковський А., Кузеля З., Кузьмин Є., Левицький І., Левицький О., Леонтович О., Лисенко М., Лобода А., Лучицький В., Лучицький І., Маслов С., Михальчук К., Модзелевський В., Науменко В., Павлуцький Г., Перетц В., Петровський П., Петров М., Русов О., Смаль-Стоцький С., Стра-

домський М., Сумцов Н., Стешенко І., Студинський К., Тимченко Є., Томашівський С., Черняхівська Л., Черняхівський О., Чикаленко Є., Шульгин Є., Щербаківський Д., Щербина В., Щербина С., Яковлев А., Ярошевський А.

ВИТЯГИ З СТАТУТУ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА В КИЇВІ.

§ 2. Товариство має на меті допомагати розробленню й популярізації українською мовою ріжних галузів науки.

§ 3. Найблизчою метою Товариство ставить собі підтримувати звязки між ученими, що працюють над ріжними галузями науки, переважно у Київі, давати кожному з їх спромогу обмірковувати серед членів Товариства питання, які вони студіюють; знайомити членів Товариства з статями, наготовленими до друку, науковими відкриттями та виводами; сприяти росповсюдженню наукових знаннів через лекції, видання Товариства, а також через промови та повідомлення, що будуть виголошуватись на публічних зібраннях Товариства.

§ 4. Щоб досягнути зазначеної мети, Товариство має право: 1) споряжати приватні й публічні засідання, щоб обмірковувати наукові питання; 2) споряжати діспути по науковим питанням, публічні лекції та сістематичні курси по окремим галузям науки; 3) задавати наукові задачі і за розвязання їх видавати наукові премії; 4) входити в звязки з науковими інституціями, не виключаючи й чужоземних, а також і можливо з багатьма особами, які можуть бути корисними для Товариства; 5) споряжати наукові виставн, улаштовувати наукові екопедиції та екскурсії; 6) споряжати наукові зїзди; 7) видавати періодичні видання, збірники, моноґрафії, брошюри, звідомлення про свою працю та засідання і т. инш.

§ 5) Щоб Товариство мало більший успіх в своїй діяльности, в ньому можуть закладатись особливі комісії, а також виділи (секції) по спеціяльностям.

§ 6. Товариство має право закладати бібліотеку, музеї, колекції, наукові кабінети і т. и.; виписувати і набувати

книжки, періодичні видання, наукові підручники й инші речі наукового характеру. Бібліотеку й наукові заклади Товариства можна одкривати безплатно чи за плату, щоб оглядала й користувалась ними публіка.

§ 7. Товариство є юридична особа, що має право набувати й одчужати майно, а також робити всякі умови.

---

§ 12. Товариство складаеть ся з членів дійсних, почесних і членів-співробітників. Членами Товариства можуть бути особи обох полів.

§ 13. Дійсними членами можуть бути особи, що самостійно працюють надъ якоюсь галуззю науки і мають друковані наукові праці.

§ 14. За почесних членів можуть бути вибрані: 1) відомі учені, не виключаючи й чужоземних; 2) особи, що сприяли розвою науки; 3) особи, що сприяли розвою „Українського Наукового Товариства в Київі" та його закладів.

§ 15. За членів-співробітників можуть бути вибрані особи, що, не відповідаючи вимогам § 13 сього Статуту, можуть сприяти тому, щоб Товариство досягнуло мети, через жертвування та добування матеріяльних засобів, збірання й жертвування книжок, колекцій, наукових підручників, досилання наукових кореспонденцій, збірання наукових матеріялів на місцях і т. и.

---

§ 16. Фундатори Товариства й особи, яких вони закличуть на перші Загальні Збори, після того як Статут занесено в реєстр, набувають права дійсних членів.

§ 17. Заяви про осіб, яких пропонують вибрати за дійсних членів та почесних, а також за членів співробітників, подають ся, з підписом не меньш як двох дійсних або почесних членів, на розгляд Раді і потім передають ся на найблизчі Загальні Збори Товариства і роблять ся вибори їх через закриту балотировку — за почесних членів двома третинами, а за дійсних членів і за членів-співробітників — просто більшістю голосів присутних на засїданї членів.

§ 18. Члени виходять з складу Товариства: а) по своїй волї, заявивши Радї Товариства; б) як не заплачено буде

членської вкладки і в) коли їх виключено буде з Товариства постановою Загальних Зборів.

§ 19. Заяви, щоб виключити членів з складу Товариства, з підписом не меньш, як десяти почесних або дїйсних членів Товариства, подають ся на розгляд Радї і потім Загальним Зборам, на яких повинно бути не меньш, як половина членів Товариства, що живуть у Київі. Питання, чи виключати членів з складу Товариства, розвязуєть ся через закриту балотировку більшістю трьох чвертів присутних на засїданї членів.

§ 20. Прізвища кандидатів, яких пропонують за членів у Товариство, а також тих, що хотять виключити, заносять ся на повістку про складання Загальних Зборів, яка повинна бути розіслана кожному членови Товариства окремо.

---

§ 21. Дїйсні члени беруть участь, з правом рішаючого голосу, въ усїх зібраннях, справах і закладах Товариства. Вони мають право безплатно ходити в усї заклади Товариства, а також право безплатно бути на лекціях, курсах, виставах то що, окрім тих, що споряжатимуть ся з добродїйною метою або на те, щоб збільшити засоби Товариства.

§ 22. Почесні члени користують ся всїми правами дїйсних членів.

§ 23. Члени-співробітники користують ся такими ж правами, як і дїйсні члени, окрім права рішаючого голосу на зібраннях Товариства та права буть вибраними в ріжні уряди Товариства.

§ 24. Дїйсні члени і члени-співробітники платять що року членську вкладку пять карбованцїв.

Увага. Членів-співробітників, що зроблять значні послуги Товариству, можуть кожний раз на пропозіції Ради Загальні Збори увільняти од плати членської вкладки, але се увільнення не може виходити за межі обрахункового року. Платити членську вкладку можна частинами, але не пізнїше, як до кінця обрахункового року. Члени Товариства, що не заплатили членської вкладки, через два місяцї після обрахункового року

вважають ся, що вони вийшли з Товариства. Вони можуть знову набути стан члена Товариства, без балотировки, як унесуть належний од їх недоплат.

§ 25. Почесні члени членської вкладки не платять.

§ 26. На наукові засїдання Товариства дїйсні і почесні члени Товариства мають право приводити гостей.

---

§ 34. *Увага*. Дїйсні та почесні члени мають право брати участь в справах Ради й Ревізійної Комісії, але без права рішаючого голосу.

§ 47. Кожний член Товариства має право подавати заяви на папері що до житя Товариства. Такі заяви Рада повинна розглядати на найблизчих своїх засїданнях. Коли заяви суперечитимуть Статуту, то це розглядає Рада заразом з Ревізійною Комісією.

§ 48. Зміни й додатки сього Статуту, коли ухвалять їх Загальні Збори, входять в силу таким же порядком, який вставлено для товариств.

§ 49. Коли закриєть ся Товариство, майно його піде, на що призначать лїквідаційні Загальні Збори.

Особи, що бажають стати членами Товариства, звертають ся з заявою про се або до знайомих їм дїйсних членів, котрі їх потім рекомендують Радї Товариства, або просто до Ради.

Працї, що призначені для доложення в засїданню Товариства чи до друку в „Записках", мають посилати ся до бюро Товариства або до голови відповідної по спеціальности секції. Для уміщення в хроніцї просять д. д. авторів праць, які надсилають вони для доложення в засїданнях, подавати коротенькі зміcти їх; теж само тих, що беруть участь в дебатах на наукових засїданнях з приводу прочитаних рефератів.

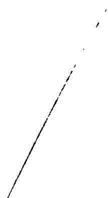
Українське Наукове Товариство звертаєть ся з проханнем до д.д. авторів і видавцїв надсилати до бібліотеки Товариства всякі наукові, неперіодичні і періодичні видання взагалї, а особливо з українознавства.

Зміст 1-ої книги „Записок Українського Наукового Товариства в Київі."

Стор.

Inhalt des 1. Bandes.

Ціна сеї книжки нарізно 1 р. 50 к.

Mitteilungen der Ukrainischen Gesellschaft der Wissenschaften in Kiew.

ЗАПИСКИ

Українського Наукового Товариства

В КИЇВІ.

РЕДАКЦІЙНИЙ КОМІТЕТ

Мих. Грушевський, Вол. Перетц.

Книга II.

КИЇВ.—1908.

З друкарні Першої Київської Друкарської Спілки. Трьохсвятительська, 5.